

ՆԵՐՈՆ ԿԱՏՈՆԻ ԸՐԵՐԵԼԵԱՆ
ՔԱԳԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԿՐԴ.

ՆԵՐՈՆ ԿԱՅՍԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Է Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1930

9(37)
6-99

ՆԵՐՈՆ ԿԱՅՍԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԴՐԵՑ

ԴՐ. ՎԵՐՆԷՐ ԾՈՒՐ

ԹԻՖԼԻՍԻ

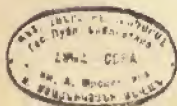
Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՀԱՊՈՋԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ԻՄԻՏԱԿՐԵՆՆ ՏՊԱՐԱՆ

1930

1008
30460

6746

27813-4.2

10750-579-

Այն գրութիւնը, որ 1923ին Կիով մատենադարին մէջ (թիւ 15) լոյս տեսած է, կը կրէ 'նիւմերալ վերնագիրը' Die Orientpolitik des Kaisers Nero, von Dr. WERNER SCHUR, Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung, եւ քննարկեալն նիւթ առած է ոչ միայն յստակ մտքով արեւելեան — ստալինական սովետական, նախկին, գաղթեալական եւ արմատական — բողոքականութիւնը, այլ նաեւ եկեղեցական, արարական եւ ծովային համապարփով Հնդկաստանի մետ ուղղակի յարաբերութեան խղիւղերը, Կասպեան սրճաւանի նախասակը եւ արեւելեան Պարսկաստանի դիրքը իտմկական բողոքականութեան մէջ: Մենք թարգմանաբար պիտի տանք այն մտանքը միայն, որոնք Հայաստանի պատմութեան կամ՝ նայելն բուսարմութեան կրնան ծառայել:

Թարգմանիչը:

ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ասորիք Պամպէոսի, իսկ Եղիսպատս Աւգրատտոսի յաղթանակներով պետութեան կցուելէ յետոյ, հռոմէական քաղաքականութեան համար արեւելեան խնդիր մը ստեղծուեցաւ, որ կայսերական քաղաքացւոններու նայնչափ հոգ առնէից, որչափ ներկայ արեւելեան խնդիրը Լիբուսայի: Երբ ասորական նահանգը կազմուեցաւ եւ Հայաստան հռոմայ պաշտպանեալներու թուոյն մէջ մտաւ, իրանեան պետութիւնը հռոմէական կայսրութեան սահմանակից դարձաւ: Այս պրայի հօտ պետութեան հետ յարաբերութիւնը, որ Եփրատ-Տիգրիս երկիրներու մէջ գինուօրակոն կայուն սահմանադրութի մը պատարտութեամբ աւելի կը բարդուէր, կը կազմէ միակ հիմնական հարցը հռոմի ամբողջ արտաքին քաղաքականութեան, մինչեւ այդ խնդրական երկրին արարական տիրապետութեան ենթաբկումը: Ասոր հակառակ Եղիսպատսի սահմաններու խնդիրներն աւելի

փանաւարկանսկան ընտքի՛ տնէ՛ին, որովհետեւ հոն հարց էր՝ քաղաքական եւ անասական յարաբերութիւններու ամէնէն նպաստաւոր ձեւակերպումը հնարաւորե՞լ, մերին նեղոսի՝ փոփոխի հայրենիքի բնակիչներու՝ եւթովապոլսեան եւ հարստոյին Աքաքիայի պետութիւններու միջեւ, որոնց շարժունեայ ժողովուրդները միջնորդն էին եղիպատոսի եւ Հնդկաստանի տուր եւ ատին:

Ապոստոս աբղէն ու շաղիր եղած է այս հարցերուն եւ անոնց տուած լուծում մը, որ իր անմիջական յաջորդներուն համար շախատաւ մնացած է: Ասկայն մեր մամանակաշրջանին տաաջին դարու կիսուն հոսմէնէն առեւելեան քաղաքականութեան այս երկու սաղմալաշտերուն միտք ալ ծանր տաղնապ ծաղկցաւ, որ հարկադրեց եւր ուղի մը մտնել: Ներսէսեան կտափաբութեան կարող քաղաքադէմները ալ ուղիներն դրան եւ այնու յաջորդ դարերու քաղաքականութեան ուղղութիւնը սոյն տուին: Արեւելեան ինդորոյն պատմութեան միտք ձգտած կարճ ակնարկ մը պիտի ցուցնէ, թէ ինչպէս Ապոստոսի դատած լուծումին անբաւականութենէն՝ ներսնեան մամանակի քաղաքական յեղաշրջումը կարեւոր է մեկնել:

Երբ Պոմպէոս պիտի յաղթական արշաւով մը ամբողջ Ասորիքը հոսմէական հանրապետութեան հպատակեցուց, Յփրատը պետութեան սահմանադիժը դարձաւ: Սա-

կայն այս դեպքն ազդեցականութիւն մը
կ'իշխէ Հայաստանը, — անհարթ եւ երկրին
երկայնութեանը ձգուող երկու աստիճան-
նաձեւ մարմնուն պատճառաւ՝ յարձակողին
համար զմաստրամասոյց շեւնադատա մը,
սեւտի կը բոխեն աստիճանական ձեւայի
մեծագոյն գետերը՝ Եփրատ, Տիգրիս,
Արաքս եւ Կուր։ — Եւս Հայաստանը,
միայն բուն կոխներով գրաւելի, որ աս-
կայն իր տէրերուն կը մատուցանէր յարձա-
կողականի յաւագոյն հետաւորութիւնը թէ՛
զէպի համէական եւ թէ՛ գէպի պարթեւա-
կան նահանգները։ Այս երկիրը Պարթեւնե-
րու մեծքն անհանգստեղի պատնայիք մըն
էր համէական-ստեական ծաշադատանե-
րուն։ Իսկ Համալ մեծքն՝ տեւական վտանգ
մը կը կողմէր պարթեւական պետութեան,
միջին Եփրատի եւ մարտեան բարձրադան-
դակին միայն գտնուող, յաւագոյն երկիրե-
րուն համար։ Սեւտի Հայաստանի համար
կախը համէական-պարթեւական յարաբե-
րութիւններու կնիքը մնացած է իրենց գրա-
ցութեան ամբողջ տեսչութեան։

Համա, ինչպէս Հենարտըն, Մամէնի
տէնարեութիւններն բնոյթայնելով շատ գե-
ղեցիկ կը մեկնէ, արեւելեան իսկոյրակո-
նութեան այս հիմնական խնդիրը բաժնու
համար շարս ասորեր ուղիներ կրնար ընթա-
նալ։ Կրնար այդ կարեւոր երկիրն իր պար-
թեւ գրացոյն ձգել, բայց այդ պարս-
պային, ինչպէս տեւնուեցաւ Վեսպասիան-

նախ ժամանակ, հարկ էր արեւելեան բա-
նակը մեծ չափով ուժեղացնել: Կարելի էր,
ինչպէս յետոյ Տրայանոս փորձեց, Հայաս-
տանը հռոմէական հաւանդի վերածել. սա-
կայն այդ ընդարձակ եւ բժրատ Երկիրը
միայն հոգի բանակով հնարաւոր էր բռնել,
եւ այդ այն դէպքին միայն, երբ Բիջա-
պետքի արեւմտեան մեծագոյն մասը հոս-
մէական դատնար: Արեւմ' եթէ կ'ուզուէր,
աւղոստոսեան քաղաքականութեան հե-
տեւելով, Կփրասի սահմաններուն վրայ
փոքրաթիւ բանակով մը դահանայ, կը մնար
միայն երկու ընթանալի համբայ. գորտեք
Հէնարբարն հռոմէական իրական եւ սեռա-
նական առաստաղիւթեան քաղաքականու-
թիւն կ'անուանէ: Կայսութեան հիմնադիրը
ստաջին ուղին բռնեց, իր թուր՝ Ներոն,
սոյն ուղղութեան ուրիշ մէկ փոփոխակը,
գոր Հէնարբարն սնիրաւարար կը նշանացնէ
Երկրորդին հետ:

Աւղոստոսեան քաղաքականութիւնը՝
հակառակ իր հիմնադրին կամքին, իր մէջ
պարթեւական պետութեան դէմ մշտապէս,
հակառակութիւն կը քողածածկէր եւ ի վի-
նակի չէր հռոմէական արեւելքի համար հան-
դարտ դարպացում մը ապահովելու: Հռոմէա-
կան Հայաստան մը կամ Հայաստան մը, ուր
Հոսմ պարթեւական պետութեան հակառակ
իրեն հպատակ հարստութիւնը կը պահէր,
բաց վէրք մըն էր պարթեւ պետութեան
մարմնոյն վրայ: Արշակունիները չէին

կրնար հոսմէական աղղեցութեան շրջա-
նակին մէջ թողալ այդ կարեւոր երկիրը,
որ յինքեան թէեւ դժուարաւ յարձակելի էր,
սակայն այնչափ մօտ էր իրենց տրեւ-
մանն եւ արեւելեան նահանգներու հաղոր-
դակցութեան ներքին զգայուն գծերուն:
Անոր համար ալ Հրահատ Գ. եւ անոր յա-
ջորդները Հրահատաբէա, Արատեան, Վար-
դան, մինչեւ Վարդաբանի գրեթէ անրոզ-
հատ փորձեցին փոխել Հայաստանէն հոս-
մէական աղղեցութիւնը: Իրենց այս նպա-
տակին ապահով նեցուկ էր միշտ, մանա-
ւանդ հայկական արեւելքի ուժեղ իրանա-
ցումը եւ Հոսմի կառավարութիւնը ստի-
պուած էր կրկին ու կրկին քաղաքական եւ
ուսումնական ծանր ճիգեր թափել Հայաս-
տանը պահել կարենալու համար:

Ազդոտոտա Ք. յ. 20ին անձամբ արեւելք
կը գտնուէր եւ իր խորդ գաւազին՝ Տիրե-
րիսոի միջոցով պարթեւական զաւնաղիւր մը
կը կնքէր, որ Կրատոսի պարտութեամբ դե-
բուած զինանշանները եւս կը պարձնէր եւ
հոսմէական գէնքերու պատիւը կը գերա-
կանդնէր, Հայաստանը վերստին ամբապէս
Հոսմի ձեռքը կը շանձնէր եւ կարծեա թէ
կրկու մեծ պետութիւններու յարեկամական
յարաբերութեան սկիզբ կը գնէր: Ասկայն
արդէն Ք. յ. 1ին ալիւսը կայսրը հարկա-
դրուած էր իր թորը՝ Կ. Կեսարը, վերստին
Հայաստան աւարկել կարողացրելու համար
դահաւալութեան խառնակութիւնները, ու-

բանք կը սպասանային պարթևական սպիտակ-
ցութիւնը պերթիւնող պարձեկու : Աւագորդ
տարիներուն՝ իշխանին կանխահաս մահով
ընդհատուած Հայաստանի խնդիրներուն
միջամտութեան քաղաքականութիւնը, առ-
ժամտակա հարկ շահանուեցաւ շարունակել,
մանաւանդ որ Հոկտեմբերի եւ Դեկտեմբերի տա-
մաններու միայն քաղաքական դժուարու-
թիւններ կը տիրէին եւ պարթևական պետու-
թիւնն ամբողջական քաջութեան մէջ էր :

Ասկայն երբ Անին Արտաշես մեծ ար-
քան Հայաստանն ալ գրուեց եւ Եփրատի
սահմաններուն կը սպասուէր, ալլիւս ու մեկ
միջամտութիւն մը տնօրէնողի պարձաւ :
Տիրերիս կաշաւը որդեգիրը եւ գահակիցը՝
Պերմանիկոս ԱՅին արեւելք գնաց եւ յաջո-
ղեցաւ հան ծոր հարստութեան հետ ապագա-
տեան գաշտորդին խմաւորով համաձայնու-
թիւն մը կնքել որով թաղաւորն Եփրատի
սահմանադիրն կը համաձայնէր, Հայաս-
տանը Հռոմի կը թողար, եւ հան պաշտ-
պանեալ նոր թաղաւոր մը կը գրուէր : Աս-
կայն երբ վերջինս ՅԱԻ ժամանակներն մե-
տաւ, Արտաշես իւր երկը որդին Հայաս-
տանի պահը բարձրացուց, որուն հետեւու-
թեամբ ճերմակի Տիրերիսը, արեւելեան
քաղաքականութեան մէջ իր տալիս յաջո-
ղութեան յիսուն տարիէ աւելի ետքը՝ տն-
գամ մ'եւս ստիպուեցաւ Հայաստանի տիրու-
պետութեան համար ծանր կռիւ մղելու :
Ինչպէս միայն իշխանը ՅԱԻ՝ բուն հա-

կամարտութիւններու ստարկայ դուրձամ այս երկրին Հոռմի պաշտպանեալ թաղաւորն եղաւ եւ Կալիֆուլալաի անխմտա քաղաքականութենէն ծնած պարթեւական միջնախաղէ մը յետոյ, Անէն անդին կրցաւ հոռմէական սոմերու օղնութեամբ իր դիւրին պահել:

Բայց վերջապէս Նիին ազէարը կատարեալ եղաւ, երբ մէկ կողմանէ կարող Վաղարշակի զան թարծրանալովք պարթեւական պետութեան մէջ անդորրութիւնը աւերեց, միւս կողմանէ Հոռմիստ վրացի իշխանն իր Հարեղլոյր Միհրդատի պէմ պաշտատեան յեղափոխութիւն մը յարայց, եւ ասանց Համբնթացան Կղաղլոսի ալտարին քաղաքականութեան զուտ բրիտանական ուղղութիւնը եւ Ստորիքի տեղակալին հեղզ հանդատարարութիւնը: Կղաղլոսի մահուան տուն Հոռմէական արեւելեան քաղաքականութիւնը կատարեալ կողմալուծման մէջ էր. Հայաստանը, առաջակողմեան Սահայի ոյս միջնաբերդը, որուն տիրապետութեան վրայ հիմնադրած էր Ազոտոտա արեւելեան սահմաններու պաշտպանութեան կողմը, կորստած էր եւ Պարթեւներու տրայքին եզրայքը, երխաատարդ եւ ընդունակ Տրդատը, այդ կարեւոր երկրին քաղաքակ տէրն էր դուրձամ: Այս պարագաներու մէջ Հոռմէական տէրութեան Համար Հրամայողական անհրաժեշտութիւն էր արեւելեան յարաբերութիւններով զրապիշ:

Ներսէսի խորհրդատուներն ըմբռնած էին, թէ Լեզուստաւի ընտրած ուղին խաղաղութեանն ուղին չէր, եւ միայն մեծ գոհերով եւ մտանդներով կը հնարուարէր խնդրահոն երկրին սեւեռեան պաշտպանութիւնը: Անանք ճանչցած էին թէ պարթեւական պետութեան դէմ հակամարտութիւնը յարժար չիմ մը չէր հռմէական արեւելեան քաղաքականութեան, քանի որ Հայաստան իր քաղաքակրթութեամբ անկէ կախում ունէր: Եւ այդ խորհրդատուները մեծ քաջութիւնն ունեցան՝ հետեւելով իրենց յուսոյդին տեսութեան, շեղելու Լեզուստաւի դնահատուած ուղիէն:

Ներսէսի խորհրդականները նախապատիւ համարեցան առեղծել հայ պետութիւն մը, որ թէ՛ Հռոմի պիտի հպատակէր եւ թէ՛ պարթեւական երկրորդական պետութիւն մը պիտի մնար: Հիմարքսն ոչոք յաճումը անտանտեան հռմէական պերթիւանութիւն կը կոչէ, որ թէեւ կերպոպէս ուղիղ է, սակայն այդ քաջամարտութիւնը նորութեան էութիւնը չիսփին չի պարզեր: Հայաստանի վրայ աղղեցութեան բաժանումը, որ տեսակ մը համբիւանութիւն պիտի կարգէր երկու մեծ պետութիւններու միջեւ, եւ ուր պարթեւ արքայիկ մը իրականին իր մեռած պիտի անենաւ տմէն իշխանութիւն, նորաստեղծ կոչութեան միայն մի երեսը կը պատկերացնէր: Այս խնդրոյս մէջ կարեւորագոյնն էր Պարթեւաց մեծ արքային հետ հռմէա-

կան յարարերութիւններու նոր ձեւաւորումը: Կատկածու թշնամութեան փոխարէն, որ ցարդ արդէլք հանդիսացած էր հայ-կական ինքրոյն յաճումին, պիտի անցնէր քաղաքական սերտ համերաշխութիւն մը, որուն համար Կորբուդոն ճշիւ բանակցութիւններու մէջ Բեկերակցութիւն ստացումը կիրարկած է¹: Հայ դռնին իշխող արշակունին պէտք չէ որ այլ եւս իր տան շահերուն եւ իր տատաւութիւններէն միջեւ երկրնարանի գոռարին կացութեան մէջ դնուէր: Հումկական արեւելեան սահմանները պիտի ապահովէր այսուհետեւ պարթեւ. պետութեան հետ բարոյք յարարերութիւնը, որ պիտի հիմնուէր Հայաստանի մէջ արդար իրատեսքներու երկակայմանի նոնաշումին վրայ: Կերտնեան կառավարութիւնն այս մեծ նորաստիւր տասրտան ծանր կոխներու մէջ անտատան աչքի առջեւ ունեցած է²:

Կերտնեան կառավարութիւնն արեւելեան քաղաքականութեան մարդին մէջ աւանդական գծին հետանալով, ի սկզբան միայն պաշտպանողական պատումներով կ'առաջնորդուէր, սակայն յետոյ հետզհետէ աշխարհակալութեան ընդարձակ ծրարի մը ընդգրկեց, որուն միակ ձգտումն էր պար-

¹ Տաղիա. Ժն., 27:

² Կերտնի պարթեւական քաղաքականութեան միանշանակութիւնը՝ իր հետախոյնեցէն ո՛ր միւնիշղ բժշուած է:

իկեական մարտչէ պետութիւնը Համի ազգեցութեան Ընթարկէ: Իհնապէս ուշագրաւ է, որ այս Հեյլեական ուղարկեամբ օրտաքին քաղաքականութիւնը կը համընթանայ պետութեան ներքը՝ ազգային-հոգմէական պիտաօրութեան պաշտօնարէն հետանալուն եւ Կեսարի գիտումին համաձայն հեյլեական համալսարհային միապետութեան մը կանցնումի մատուցներուն: Բայց արեւմտաքի յետաշրջումը քաղաքականակետութեան հետ ոչնչացուց արեւելեան այս մեծ յատակագիծները. եւ սակայն զիջէին Կոստանի միշտ այս արեւելեան ծառայուն քաղաքականութիւնը մասնաւոր աշագրութեան արժանի է: Այս ուշաատութեան նպատակն է այդ քաղաքականութեան ծաղումը, ընթացքը եւ մղումները քննութեան առնուի:

Իմամէնի³ կը պարտինք այն տեսութիւնը, թէ Ներսի պարթեական քաղաքականութեան ժէջ պատմաւորը եւ իր պատճառներու մէջ արդարացի չեզում մը կայ Թեոսոսի աւանդութենէն: Իրմէ զիջը տմէնէն աւելի Բ. Վ. Հէնարսըն⁴ այս տեսութիւնը յատմացուցած եւ հիմնաւորած է. սակայն անոր աշագրութենէն զրիպած է կոյտերական քաղաքականութեան յամու հետեւողականութիւնը եւ նպատակին անշեղ մղումը տաանմետայ կոխներու յա-

³ Հ. Գ. Ե. 384 եւ յէ.

⁴ Ներսի, 140 յէ.

բարեօրէն թիւններու մէջ : Ի՛նչ քանորդ պիտի
 բխար լուս պատշաճի պարգաշենէլ աչգ տե-
 սալ թիւնը , չիմտակէտ ասնչով կարբաղանի
 պատեքաղմական տեղեկագիրք , զոր կը
 գտնենք երկու իրապէհներու՝ Տախտառի եւ
 Դիտնի քով : Պիտի վերձենք յաջօրդ էջերով
 աշխարհագրական եւ արեւելյան գրական չե-
 տագատեթիւններու տուեալներու քննա-
 թեամբ՝ ներսնեան արեւելեան քաղաքակա-
 նութեան աւիական շրջագիրք լուս կարել-
 լոյն լուսարանէլ : Պարթեւական ծանօթ պա-
 տեքագրք լուսագրոյն մեկնակէտը պիտի
 կարգէ :

109403
 75-25701

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

ՆԵՐՈՂԻ ՊԵՐԺԵԻԱՅԻՆ ՔԱՂԱՓԱԳՈՐԾԻԹԵՆԸ:

Պարթևական տառնամեայ պատերազմը, որ Ներսիս կառավարութեան մեծադոյն մասը կը բռնէ, երկու զլիսուսը գործադու-
թիւններէ կը բաղկանայ, որոնք մարտա-
դադարով մը կ'անջատուին իրարմէ. ոչ ոք
բաժանումները մեր քննութեան մէջ տառն-
մին մտեր տխրի կարգին: Առաջին բանակ-
ցութիւններու և. Հայաստանի գրաւումի
չրջանք չէ տարւոյն աշունէն մինչև Յիւ
մէջները կը տեսնուի: Հոսմի կառավարութիւնը՝
Յիւ և. Յիւ մարտադադարի ժամանակը օգ-
տադորձած է ուրիշ մարդերու վրայ քաղա-
քական գործադութիւններու: Պարթևական
պետութեան համարմբում ուսին գէճ արու-
շիչ կոխը կը բացուի Յիւն, որ Յիւ խաղա-
դութեամբ հետապնդուած վախճանին կը
յանդի: Պիտի աշխատինք ի վեր հանել, թէ
Հոսմի քաղաքականութիւնը աչա չրջանին
ամբողջ տեսողութեան միասնական նպատակ
մը կը հետապնդէր, հետապնդ կիրարկուած
միջոցներու աչադանութեան: Պիտի ջանանք
ցուցնի, թէ ինչպէս պատերազմին միայն

չառս գերջերն, արեւելեան իրանի մէջ կառ-
մուտդ քաղաքական համախմբումէն զարդա-
ցուս ատարածումի աշն ընդարձակ ծրագիրը,
որ ներանի գերջին ատրիններուն արեւելեան
քաղաքականութեան իր յատուկ ներարդիւն
կու տայ: Սակայն պէտք չէ մտահան բնել,
թէ ամբողջ զարծուդութեան մեկնակէտն
պաշտպանուցական եղած է:

1. Հայկական պատերազմը (54—55):

Հայ պատգամաւորութիւն ժր, արդէն
54 տարւոյ աշնան գերջերս Հոռմ եկաւ,
պարթեւ լոնակային զէմ պետութեան ուղ-
նութիւնը խնդրելու համար¹: Գիտենք թէ,
Բուսաս եւ Սենեկա Հայկական խնդրոյն
մօտականութիւնն պատաղարձեցին, արքայա-
մօր՝ Սգրիսպոլնայի սպիկցու թիւնը ոչնչաց-
նելու եւ կառավարութեան սանձն իրենց
ձեռքն առնելու համար²: Կայսերական պա-
հակապնդին հրամանատարը եւ արդին մատ-
ուր կեանքին առաջնորդը աշն պարսպայիտ
կնքեցին աշն դաշնադրութիւնը, որ մինչեւ
Բուսասի մահը իշխանութիւնն իրենց ազա-
հովեց, եւ արեւելեան քաղաքականութեան
ուժեղ վարչութեամբ լուսաւոյն ապացոյցը
առին իրենց վարչական կարողութեան³:

Հոռմի հարստակ Հայտատանի՝ Պարթեւ-

¹ Տակիտ. Տ. ԺԳ. Ե. Դիո. ԿԼ. Ը. 3:

² Տակիտ. Տ. ԺԳ. 5. Դիո. ԿԼ. Ը. 4:

³ Տակիտ. Տ. ԺԳ. 43:

ներէլ գրաւումը եւ Հոսոյամբոյն՝ Հոսմէ
Հանդարտած թաղաւորին վտարումը, միայն
իրբեւ պատերազմի յայտարարութիւն կրնար
նկատուիլ։ ուստի եւ անմիջապէս հրահանգ
տրուեցաւ Ասորիքի կուսակալին թշնամու-
թիւնները փութով սկսելու։ Էդդոնները
պէտք է սահմանադրծ փոխադրուէին եւ
Եփրատի վրայ կամուրջ մըէն, իսկ Կամա-
զենէն՝ Անաթոքոս եւ Բաղկէսի՝ Աղբիւղոյ
թաղաւորներն պէտք էին իրենց քանակնե-
րովը գնան անցնիլ։ Նոյն նպատակին հա-
մար Հայաստանի կողքին երկու նոր պետու-
թիւններ հիմնուեցան, Պոքր Հաջը Հերով-
դէսի սկսուելէն՝ Արխաւորուցաւ եւ
Մոսփքը՝ Եմեսոցի Առյեմասի իշխանութեան
ներքեւ։ Էդդոնները պատերազմական բար-
ձրութեան հասցնելու համար անաւան զա-
ւատներու մէջ մեծ թում գինուորացու-
թիւն պիտի կառարուէր։ Ձեռնարկին զյաւի
կարդուեցաւ Կաղարպոյկիւցի եւ Գաղա-
տիայի փոխարքան Կն, Գեմիտիոս Կոր-
բուզան, որ Կղարպիտի օրով իր կարողու-
թիւնը ցոյց տուած էր Գերմանիայի մէջ, իր
բնորոտիւնը պետական նոր վարչութեան
հանդէպ բնդհանուր մտահոսութիւն յառաջ
բերելու մեծապէս նպաստեց¹։

Կորբուզան ինի գործնան կիլիկեան կող-
այի մէջ տեսակցութիւն մ'ունեցաւ Ասորի
քի փոխարքային՝ Գուրմիոս Կուսարա-

¹ Տեղիւմ. Տ. ԺԴ. Տ. 1

ստաֆ հետ, որմէ ընդունեցաւ Դրոյ Կաղպիտ-
կան եւ Զրոյ Երկաթապատ (Ferrala) երկու-
շեղէնները⁵ եւ անոր հաղորդեց կառավա-
րութեան թագաթական գիտամիները: Այդ
ժիջոցին Վաղարշակ արքային զէմ ապրտամ-
բած էին Վրկանները եւ իրենց ստաջնորդ
ընտրած փախածնաւ Վարդան արքային
մէջ որդին⁶: Այս սպրտամբութիւնը պե-
տութեան հիմերն ստանաւ էր, եւ հար-
կուցրած էր Հայաստանն արեւելեան սահ-
մանին անհրաժեշտ եղող սրաքիւլ քանակ-
ներէն պարպելու: Այս պարապունելքու մէջ
Հոսմ կրնար աշն սկնկարութիւնն ունենալ,
իւր անդէն Վաղարշակը եւ պարթեւական
պաշտպանութեան զորք անոր Եղբայրը՝
Տրդատ՝ պիտի ուղէին նար հիմունքներու
փրայ ընդունելի համաձայնութեան մը պայ:
Աստի արդէն 55 տարւոյ ամառ երկու փոխ-
արքաներու պատգամաւ օրները Տրդտն
ուղեւորեցան պտտանդներու յանձնաւ եւ
Հոսմէական ուսին հանդէպ աւանդական
յարգութիւնը պահանջելու համար: Անոնք
պիտի փարսէին միտնդամայն՝ Տրդատի հայ
դահին փրայ ճանաչումի պայմաններու մա-
տին քանակցութեան ճամբայ մը հարթել:⁷
Վաղարշակի կը մնար աշտ ստաջարէն ըն-

⁵ Ասանք գերջէն (ՎԻ. 40) իւր քանակին կը-
շեղէր կը կազմէն:

⁶ Այս մասին՝ աղագոյցներ տեա յետոյ Գլ. Բ,
բաղ. 22:

⁷ Ա. Գրիգն աշտ Ը. Հոսմ. Պտտմ. Կ. 385:

զանիք, որ եթէ հայկական հարցին բնորոշելի լուծում մը չէր ալ խառնանար, դանկ յետանդում կը հնարասարէր: Այսպէս գոյտըստ պարթևական խաղաղութիւնը, որը ծերակոյրս կայսեր համար մեծ շքով վաւարացուց⁹:

Հոսմ կը յայտարարէ, թէ այսպէս ին նպատակին հասած էր, ստանց գինուորական ուժի միջամտութեան: Մնացածը կախում ունէր հայկական հարցին հայոց բանակցութիւններու յաջողութենէն, որունը սմբողջ ճիւղ տարին աւելցին: Այս բանակցութիւններու ընթացքին տեսնուեցաւ, թէ ընդհանար պակասով կողմունքով նախադաշինքով հակառակութիւններն ո՛չ թէ բարձրածուց միայն սքողուած էին: Հոսմ կը պահանջէր յետադարձ նախապայտակարգեալ վիճակին, որ բեմն Տրդատի հորատակութեան ցոյցն իբրեւ նախապայտեան տնօր հայ պահակարութեան: Իսկ Պարթևներն բարեկամական պաշտպարի կնքումէն կը հետևեցնէին թէ Հոսմ այնու պայտիւնակը հանչցած է եւ լուրեւոյն հրամարած Հայաստանի վրայ իր պերթիւնանութենէն¹⁰: Համաձայնութիւն մը պայտցնէին տնկարէլի Էդու. եւ վճիւն մնաց զէնքերու եւ կորբուպուն Ճի գարնան կռիւր բացու: ¹⁰:

⁹ Տակիւ. Տ. ԺԳ. Տ. 9:

¹⁰ Տակիւ. Տ. ԺԳ. 34. Պարթևական բարբառայտ ԺԳ. 35:

¹¹ Փամանակապարթևան մասին տ. Klio ԺԺ:

Զօրամբարը սօցուման տարին անպատ-
շէր անցուցած, ըմբատ տասնամեային պէժ
պատմական սրչաւի մը պինտորական եր-
բարաքաղխտական ամէն պատարտաւորիւն
տեւած էր: Կորրուդան երկաթեայ կտրւով
Ռսորիքի կտրգապոյնի պահանջներն բա-
րեկարգութիւնը իր բարձրաթեան հանած
էր եւ խիստ հրահանգներով գոյն հաշկա-
կան լեռնակալի ներսը յարմար գործիքի մը
գերածան՝¹¹: Ասկէ գոտ, կոյսեր գիւտած
էր խնդրելով, որ համակական սրեւելեան
բանակը տեւականապէս նոր լեզէնով մը
սեւեպացուի. իր այս խնդրանքին վրայ ՏԻ
պայման միւսեական Գ. Սկիւթական լեզէնը
իր բոլոր ուսնայակներով Ռսորիք փոխա-
պրուեցաւ¹²: Ստեպան, որովհետեւ աչգ
գունդը մամոնակին՝ սրչաւի սկիւղին՝ Հայ-
աստան աչք եւս չէր կրնար հասնիլ, Կոր-
րուդան ստորական Ժ. Փրեւեկեան լեզէն-
նէն՝ մաս կէս լեզէնը ընտրեալներ տա-
ցաւ¹³ եւ երկու ամսով լեզէնով — Գ.
Պապիական եւ Զ. Երկաթագոտ — ու
երբերպի մը կխաղնդով Հայաստանը պրու-
եց¹⁴:

¹¹ Տակիտ. 8. 67. 35. Փրոնտ. Գ. 1. 24. 28:

¹² Այս կտրգապոյնի տեւական նկարագրը
տեւեայը կը հետեւցնէ Գոմարեփի (Rh. Mus. 47.
216. 1) ամանգակներու միւսմտեակ փոխապրու-
թեանը:

¹³ Տակիտ. 8. 67. 36.

¹⁴ Փրոնտ. Երասեմը ունի սրեւն, երբ կ'ըսէ.
Քէ Կորրուդան Հայաստանը երկու լեզէնով պրուեց:

Մէյս միջոցին, Վրաստանի հետ նախ-
կին յարաբերութիւններն քաղաքականապէս
վերահաստատուած էին, Պարսիքին ին-
չպէս որք՝ Հայաստանի Միհրդատ թագաւո-
րին դէմ. իր Հրապարակաւ որդւոյն ձեռ-
նարկին ամանդակելով՝ յանցակից էր Հռոմի
արեւելեան քաղաքականութեան փութու-
մին: Կարբուզն ներսւմ խտառացաւ անոր
պաշտանով, որ զգլխումի ակնյայտի սպա-
ցոյց մը տար. ասոր վրայ բանակալը՝ իր
անհաւայ եւ իրեն իսկ վստանդաւոր որդին,
Իրբէ մտանի: Գլխատիչ տուաւ եւ ինք զինքն
ու իր օղետոյթիւնը Հռոմի արամազբութեան
ստակ դրաւ: Մէյս միջոցին էր, որ Մուքո-
ցիք՝ հայ-կողքիսեանն սահմանալեռներու
բնակիչներն, առաջին անգամ Հռոմի դաշ-
նակիցներու մէջ մտան ¹⁵: Մյուսկո՝ Հայաս-
տանը միջին եփրատէն մինչեւ. վերին Պարսի,
Կամադենէէ մինչեւ Վրաստան Հռոմի հարա-
տակ պետութիւններէ շրջապատուած էր. եւ
միայն Աղսեանները Հռոմի գերիշխանու-
թիւնը չճանչցան ալլ եւս եւ ապապաշին ալ
յամսուօրէն պահեցին իրենց անկախու-
թիւնը ¹⁶:

Կարբուզն Մի գործան հիսփաւորեւ-
մանան Հայաստան մտաւ: Մէյս սորչաւ իս
ուղղութիւնը գլխի Կարմուշ գոշար, որ պե-
տութեան կենդրանական նահանգներն՝

¹⁵ Տափար. Տ. ԺԴ. 37:

¹⁶ Տեա վարք ԳԷ. Բ. 109. 1:

Արամեանոյ ձորէն, Վանայ լիճի հարթա-
դաշտէն եւ Երեսփի հովիտէն դժուարաւ
ձերձենայի կամ աներանելի լեռներով ուն-
ջատուած է, ցալաւուն փոստ է, թէ այդ դժու-
արութիւնը պարզապէս պիտուարանան ցոյցի
բնայի՞ն սեղեր¹⁷։ Այս ցոյցը սակայն իր նպա-
տակին չձառայեց, քանզի Տրդատ լեզհոն-
ները Եփրատի դաշտին վրայ հանդիսա թա-
ղաց եւ դահուցաւ անոնց նկատակիցներու
եւ բանակարած իննէրու գէժ մասը կոխե-
րով։ Կարուդան, կարճ սղարու մէջ մը ետքը
բաւն կոխ մը բանալու հարկը ահաւ եւ
իւր կարգին ամբողջ արեւմտեան եւ հիւ-
սիս-արեւմտեան հայ սահմանին վրայ մասը
մարտ սկսաւ։ Կանոնաւոր բանակին լածին-
ներու ամենուկաւ թեամբ Հոռմի գաշնակից-
ները՝ Կամաղեմէէ ժինչեւ Սոսքերու երկիրն
ու Վրաստան, իրենց գաւնդերով թշնամաւ յն
երկիրն ուղիով մտնէին¹⁸։ Այս կենդրոնա-
ցած յարձակումին առջեւ, որուն շատ
դժուարաւ կարելի էր դիմադրել, թաւա-
ցաւ թաղաւորին դիմադրելու կամ բը եւ
սրտչից զերտսին բանակցութեան ուղին
մտնել։

Թագաւորին քաղաքադիտակած այս
քայլին հանդէպ Հոռմի յալաւարեւած պառա-

¹⁷ Այս պատահին աշխարհագրական կողմացու-
մին մասին տես J. H. Pélissier, 28, 30, 32, 33, 35 եւ 63-ի
արշաւանքներու մասնակի կարտուդան ալ Արամեանո-
ւոյ դաշտէն կը յատկանշուի։

¹⁸ Տեսիլատ, S. ԺԻ, 37։ Այս ուղիով տես նոյն-
թեան մասին ահա Klio ԺԺ, 1։

բաւարականութենէն, կու գամ այն մի և նոյն եղբայրացութեան, որո յանդամ էի այս արշալին տմբողջ ծրարիրս դասելով: Հոս մէտցիր իրենց այս արշալով կ'ապէին ինչամասն ընտանեցութեան կամքը եւ համաձայնութեան զանաւոր տարաւանականութիւնը գործցնել: Տրդաս ընտանեցութիւններն սկստու ճիշդ այն կէտէն, աւր նախարար տարին խղումն էին: Անք պատգամարաները կը գանդատէին թէ Հոսմ Պօլ գոչինքն եղծած է, հաշկական իր երկիրներուն վրայ յարձակելով, և պարթևական պատերազմ կը ստանալին էթէ Հոսմ գործողութիւններն անթիջապէս շղարհեցնելը: Արեւմտ պատաւանականութիւնը աւելի բաւականութիւնները սկսելու մէջն էր, և նիւթական ոչ մէկ նոր տառաջարկ մը կը բերէր, հոս չին տեսակէտը կանգուն կը մնար:

Կորբուրան ևս իր պատաւախներն մէջ վերջին ընտանեցութիւնները, չիմ կ'աւանդ, և պարթև իշխանին խորհուրդ կու տար, կերպապէս մղերապիր ներկայացնել, կայսեր ևս աւանդն տաշալին խնդրել, ու իր եղբորը օգնութեան վրայ յոյս դնելով՝ իր պետութեան մէջ տղահոգի դիրք մը տաւանաւոր հնարաւորութիւնը ձեռքէ չհանել, մանաւանդ որ իր եղբոր ուժերն վրիճանան պատերազմը տարիննով բանած կը: Անք վրայ կ'երեւայ թէ գոհին հետամուտը նոր պատգամութիւն մը համայն հանած է դէպի Հոսմ: Այս պատգամներն են, իմ կար-

Տիրութիւն, որ ՏՃԻ աշեննն վերջնէն թափարտելի
 ճէջ ներկայացման ժամանակ իրենց որդւան
 պատիւներով փրկուեալն պատգամաւ որ-
 ներու նախանձը գրգուցին ¹⁹ : Սակայն
 համաձայնութիւն չգոյացաւ, մասն զի
 Տրդատ չկրցաւ ինք գինքը Հոսմի ենթաբ-
 կելու որոշումը տալ ²⁰ : Կորբուզանի հեռ-
 անձնական քանակցութիւններով իր նպա-
 տակին հասնելու վերջին փորձն ալ ի դուր
 չանցաւ : Երկակողմանի անփոփոխութեան
 տմոյճ մը ճիշտացնած, որ վերջին փայլեկներն
 ծրագրուած տեսակցութիւնն ի գերեւ հո-
 նեց ²¹ : Ասով խաղաղ համաձայնութեան մը
 ամէն յոյս խորատկուեցաւ : Եւ ՏՃԻ գարնան
 կտիւր վերադին սկսաւ :

Ի՞նչ : Տրդատ Հոսմկացոց վերջապահ-
 ներու զէմ վերին եփրատէն զէպի պոնտա-
 կան ծաղկորը կը գործէր : Կորբուզան ամ-
 բողջ քանակովք որոշին հարուածին կը ձեռ-
 նարկէր թշնամւոյն մայրաքաղաքին վրայ
 արշաւելով ²² : Ապրի յետան փրայէն իջաւ
 զէպի հարաւ՝ Այաշկերտի քով վերին Այա-
 ծանուոյ գաւառ, եւ անկէ հիւսիս-արեւելք
 ուղղուելով Գիւղիներ եւ Բալայիսի կրճերէն

¹⁹ Տոկիւտ. Տ. ԺԴ. 34 եւ Բ. Կզ. 25 : Սոյն
 տեղիքին ալ զեռացանութեան ճերմկցումը նոր է :

²⁰ Տոկիւտ. ԺԴ. 38 :

²¹ Տոկիւտ. Տ. ԺԿ. 38 :

²² Վերին եփրատէն զէպի Արտաշատ արշաւի
 մասին տես Հ. Ներսէս 170 թ. : Գէպի Տիպրանակերտ
 արշաւի մասին իր տեսութիւններն է՝ համա-Հոսու պատ-
 ալ զէպուտութեան տրպիւններովք փոփոխելի էն :

Սրտախառն հոգիար մտաւ : Հոն յանկարժա-
կան իտյանքով մը, Սրտաշատեհ հարաւ՝
Իգդիրի մօտ յառաջարկերը գրաւեց,
որոնց ստէնէն ստրացածը Տակիրտսի քով
Վարանդան, իսկ Ստրարտնի մօտ Ռդանէ կը
կուտի²³ : Ստով մայրաքաղաքին համբան
բաց էր իր սաջիւր : Եւ սակայն հարկ եղաւ
վերջին հակառակմարտ մը մղելու աճապա-
րանքով հասած Տրդատին գէմ, որ ամենայն
ստատկութեամբ արշաւադ բանակին վրայ
նկատուցաւ, իսկ շրջագեցաւ կտակցնէլ
կտուի կարդում յառաջացադ լեղէնները :
Տրդատ ստիպուեցաւ աշտպէս իւր սկետա-
թիւնը լքելու : Եւ յաջորդ գիշերն աննկատ
հետացաւ Հայաստանէն : Հարածայ Հսամէա-
ջիւր շկրցան ստուղել, թէ իր Կահանջի ուղ-
ղութիւնը Աղաւանից Էրկի բը թէ Ատրպա-
սանկան կը տանէր²⁴ :

Թաղաւորին փոխաւ ստէն յետոյ մայրա-
քաղաքը թէկէ տառնց սուրի հարստնի
անձնատուր եղաւ : սակայն որովհետեւ աշտ-
լաի ստաջամսի գիրքի մը մշտատեւ պահ-
պանութիւնը տրամադրուած սովորով հնա-
բաւոր չէր, մէկու կողմանէ ալ սրովհետեւ
մարաղան սահմանին վրայ գտնուող աշդ
հօտ ստրոյն անթիւար Թոպուլ աններկի էր,
ուստի բնակչութեան բաղաբէն գորսւ Էլիլու-
րասկանաշտի մաժանակ ձգուելէ յետոյ,

²³ Տակիրտ. Ց. ԺԴ. 33. Ստր. ԺԶ. 323 :

²⁴ Տակիրտ. Ց. ԺԴ. 41 :

յապարհը կրտսի մասնաւորացու²⁵։ Այս միջոցին է որ Կարբուզուն յազիւսթեան աւանին յարը կայսեր յաղարկած է²⁶։ Արատչատի հիւրացումէ անմիջապէս ետքը, համէկեան բունակը իր յետադարձը սկսած է դէպի Հայաստանի հարաւը եւ արեւմտաքը, որոնք յաւադոյն կոպ մ'ունէին պետութեան երկիրներուն հետ²⁷։

Այս շարժման նպատակակէտը Տիգրանակերան էր, Հայաստանի երկրորդ Մալաթիայարը, Միջագետքի սահմանապատին մէջ։ Էւհման-Հատպա²⁸ տեղւոյն վրայ իսկ օտարացած է թէ, Տիգրանակերտ հիմնաւած չէր, Տիգրիսի արեւմտեան աղբարակէն եւ Միջագետքի հիւսիսային սահարաստապալին մէջ բարձրացած Տուր-Արդինէ հարաւ, այլ կը դանուէր այն արդատութիւնը քաջաւ նախարարներու երկրամասին վրայ՝ որ գետին հիւսիսային եղերքը կը տարածուի։ Մալաթիոյն ընդարձակ աւերակոյտին մէջ սպասեցուցած է մեացորդները շրիտանեալ Մարտիրոսաւոյ, որ վերջէն Տիգրանակերտի տեղը բռնած է։ Թէպէտեւ Տակիրտս բացարձկ կը նշանակէ, թէ յապարհը Միջինէ միայն²⁹ մղուն, արեւմ մասն³⁰ կիրմեաւ հետ էր, սակայն բանաւր-

²⁵ Տակիրտ. Տ. թԴ. 11։

²⁶ Ժամանակագրութեան մասին հիմն. Klio թԻ. 1։

²⁷ Տակիրտ. Տ. թԴ. 22։

²⁸ Armenien, 381 ղ. եւ 391 ղ. իրմէ առաջ Մշակ (Briefe aus der Türkei, 287) արդէն իսկ պատգամներն բրած էր։

ներս. մեծացոյցն մտար, աչար էւհման-
 Հասարաթի աչս աւասթիւներ բնդաշնած է²⁰ :
 Ըստ աչսմ Տիգրանակերտս կը գտնուի Մու-
 ֆարդինի աւայր՝ արեւմտեան Տիգրիսի մօտ
 70 կիլոմետր հիւսիս, լեւոնաշղթայի մը՝ հին
 Մասիսի՝ տարբ. սր Տուր-Արդինի հաստ հա-
 տանքին անկողնով բնդմիջուամ լեւոնաշար
 մը կը կապէ, եւ աչ շատ հեռու Տիգրիսի
 հիւսիսային մէկ ձիւղէն, զոր գիւրու կա-
 րելի է նախնեաց Նիւմփոսի հետ նայնաց-
 նել :

Կորրուպտի Արտաշատէ Տիգրանակերտ
 արշարի մասին Տակիտոսի տուած տեղե-
 կութիւնները թէեւ շատ կարն եւ աշխարհա-
 գրօրէն մտի են²⁰, սակայն կարելի է շատ
 գիւրու էւհման - Հասարաթի վերակապմամ
 ուղեկէն²¹ : Հետ համաձայնութեան բերել :
 Ի սկզբան կը նկարագրէ Տակիտոս, լեքի եւ
 ճրագուրի լեւներու վրայէն ամսանային
 անցքին գծաւորութիւնները, ապա կը
 պատմէ Վանայ լճի մօտ Մարաց գէմ կոխը,
 որու պիտի անդրադառնանք թէ յետոյ :
 Սկստուաթի վերջերն վերին Արածանուայ մաս՝
 Այաշկերտի հովտին մէջ հունձքի գաղար մը

²⁰ Տեւ Կիպրոս, Փաբր Ատին, քարտէսը :
 V. Chabot. La frontière de l'Euphrate, 258 յջ. :
 Siein, 400, Էրհարտ, Klio, 400 յջ. եւ 25 յջ. :

[Վերջինս ետեւ նայնթէ. Տիգրան Բ. եւ հաշ-
 յութիւնն պատերազմները, Հ. Գ. Վ. Գարան-
 ֆիլիսոն, Վիեննա 1920 (Ազգ. Մ. ռւմբ.) :]

²⁰ Տակիտ. Տ. ԺԲ. 25 :

²¹ Հմմտ. անար քարտէսներ :

կ'ատենաի³²։ ասկէ կը շարունակուի նամբան
 զէպի Տարանի հոհանգր, հոն Կարբուզանի
 կը ներկայանան Տիգրանակերտի պատգա-
 մաւորները եւ քաղաքին յանձնուծը կ'ատա-
 ճարկեն։ այս զէպըր տեղի ունեցաւ Խոյի՝
 Տարանի պիտաւոր քաղաքին մէջ, որ Տի-
 գրանակերտէ եկող նամբան կը ժխտայ
 Արամանայ հոգիին պոպոտային հետ³³։
 Լինէ կամ Իլինէ բանարկըր վերջապէս՝
 կը համապատասխանէ Լեզերդա սմբոյքին,
 զոր Կարբուզան հովառակ յառաջացեալ
 եղանակին դեռ կ'այլի ու կը քանդէ³⁴։
 Այդ սմբոյք կը արկէր Տիգրանակերտէ Ար-
 շամաշատ (Բոյոս) տանող նամբան վրայ,
 որ հոսմէական բանակին Մախաշ եւ Խե-
 յիսինէի հետ հարստակցութեան միջոցն
 էր, եւ ասոր համար ալ ձմեռացներն քա-
 շուելէ յառաջ պէտք էր գրուել։

Այսպէս ուրեմն աճէն ինչ կը համա-
 ձայնի Տիգրանակերտի նոր տեղաւորու-
 ծին։ այս արեւմտեան արշաւադին հնա-
 բաւորութեան զէմ որոշ պատարաբխներ
 կը յարաջանեն կարծեա Խորերը, որոնք
 զուգընթաց ուրիշ աղբիւրներու համաձայն՝
 Վանայ ծովուն արեւելիան եւ հարաւ-
 արեւելիան եզրներն կը բնակէին³⁵։ Իսկայն
 շատ հաւանական է, որ ասոնց իւսիսաւ-

³² Egl., 300:

³³ Egl., 310. Էհհման-Հաւադա Թ. 521 թ. 1

³⁴ Էհհման-Հաւադա Թ. 521:

³⁵ Խորաբ. ԺԱ. 522, Պոպոմ. Է. 12:

կան ցեղերը, նման մեր օրերու Քարդե-
րուն, ամսունելը իրենց իրական ընտե-
սալքերէն հետեւ գէպի հիսիս կամ տրի-
մուտք գտալիկու ստիւր էին, եւ աշտակ-
ծողին հիսիստեղծը Հոսմէացոց հետ քա-
խում ունեցում են²⁰ :

Տիգրանակերտի գրաւումով զինուորա-
կան եւ քաղաքական հանգրուան մը հասած
էր Կորբուզան. Հոյսոսան թշնամիէն մա-
քրում էր. Տիգրանակերտի գիրքը հոս-
մէական քանակին համար ամենաշարժար
միջնակէան էր, ուստի կարելի էր պարթեւ
յարձակումի մը գէժ երկրին պաշտպանու-
թիւնը ի գլուխ հանել : Լեզերտայի մա-
տերը՝ Տուրտի կերակրու մէջէն՝ ապահով
եւ կարճ ապի մը Լեզամաշտու կը հասցնէր,
որ Մելիթոնէի մէջ հաստատուած հա-
մէական յենակէտին հետ սքանչելի հաղոր-
դակցութիւն մ'ունէր : Տիգրանակերտի դե-
տաձարը, որ աւելի էր դարձնար քաղաքին
ամրութեամբը եւ Լեզերտա յենտրեկով,
ապահով կը մտակէր Միջագետքէն Տիգրիսի
վրայէն յատմէացող քանակի մը առջեւ յե-
նակիրակրու մուտքը, մանաւանդ որ Պար-
թեանելը կ'անպիտանալին դեռ արհեստա-
կան արդէնքներու գէժ կուտելու միջոցները :

²⁰ Այսպէս կ'ընդունէ որդէն Eglis. 307 չէ. իսկ
Հէնդրարիի մէկնաթիւից՝ թէ Կորբուզան վանայ
Ծովու սրբեւելքէն իջնելով՝ Քաղէի գծուաքին կընէն
տեղած ըլլայ, Լեւման-Հաւաղար ուղիւ սրտեթեմք
հերքում է :

Այս հարաւէն սեմերձեհայի գիրքը հեշտ հարցադատելիքովիւն մ'ունէր վերին եւ ստորին Արամանայ հովիտներուն հետ, եւ քառասուն տղ եթէ Կարգուաց երկրէն յարձակման մը վտանդ սպաւնար, պաշտպանող բանակը ամէն ժամանակ գիւրաւ կրնար Կանայ ծովու շրջակայքն հասնիլ եւ անկէ արագութեամբ անցնիլ Արտաշատ, խնայէս քրտ Տիւ ամառը սրաքշտ. յառաջացող հետձեակուն դունդ մը, երբ Տրդատ Աւարդատեկանէ վերջին փութ մը փարձեց կարմեցուցած իր պետութիւնը վերադրուելու⁴²։ Այս կենդանական պաշտպանողական առաջնաւարդ գիրքիս վրայ հիմնած էր Կորբուդան իր ռազմական ծրագիրը քանի մը տարի յետոյ ծագելիք պարթեւական մարտին համար⁴³։

Հոս պտտերադմին յազարական նպատակին ալ հասած էր։ Հայաստան գարձեալ սեփաւղէ կայսեր ձեռքն էր եւ կրնար պետութեան շահերուն պահանջին համաձայն արտմարել անոր վրայ։ Արշակունի հետամուտին կը մնար իրաւղէ միմիայն կայսեր շնորհին յոյսը, եթէ կանխամեծար շնամարէր պարթեւական պետութեան յայտարարմէն նոր պատերազմի մը — ելքին մէջ անստղծ — ուղին բռնել։ Բաւական նկատ-

⁴² Տակրտ. Տ. 67 - 251։

⁴³ Այս գիրքի յարմարութիւնը Հեղորարն չէ հանդիման, վասն զի Տրդատեակերտի աւագայ մասին որով կարծիք կողմած է, աւելին տես վարք Գլ. Ա. յոգ. 3։

տելով Տրդատի և անոր թագակիր եղբոր
մեծասանը՝ բնութիւնը, կարելի չէր մայր-
կեան միակ տարակուսիքէ բաժանուի՝ Կրկուն-
նեքա պէմ մղուող ծանր կռուին վերջացումէն
անմիջապէս ետքը, Հայաստանի համար եւր
և տելի բաւոն պարթեական պատերազմը
անխուսափելի պիտի ըլլար։ Հումէական
կասաժարութիւնը, որովհետեւ այդ միջո-
ցին դեռ Հայաստանէն անդին յառաջանալու
միտք չունէր, ապաման քաղաքականու-
թեան մը հետեւեցաւ։ ՅՅի պարնուն արեւե-
րեան խնդիրներուն տաժամեայ կարգադրու-
թիւն մը բրաւ, և այնուհետեւ իր ուշա-
դրութիւնը դարձուց տելի ասիականական
հարցերու։ Առջորդ հաստատմին մէջ պիտի
նկատենք ՅԱ ստրույ տաժամեայ կարգա-
դրութիւնները և մարտադադարի շրջանը
պրաւող ուրիշ հարցեր։

2. Պարթեական պատերազմի մալաւ- պալարի շրջանը։

Վերջին քանակացութիւններու (Յ7/Յ8ի
ձեւեր) ի դերեւ ելլելէն և վիճարան երկրին
Յ8ի ամառը պէնքի ուժով պրտւումէն ետքը,
ի սկզբան Հայաստանի նկատմամբ միմիայն
հումէական քաղաքականութիւն մը հնարա-
ւոր էր, այսինքն վերադարձ պէտի Աւգոս-
տոսի ուղղութիւնը, որ Հոմէի կողմանէ
նշանակուած հեյիմական գոյնով իշխանա-
ւորի մը միջոցով երկրին տիրապետութիւնը

ստացանակէջ կը ջանար : Ըստ աշտ՝ այ կայսրը
 ճնի գտնանն տնայրականն պահը՝ ջանանեց
 Հերացեանց Կապարացեանն պճէն իշ-
 խանի մը : որուն տրուեցաւ՝ հայ սերտայից
 մեծափառ՝ Տիգրան տնայր : Տրդատի վեր-
 ջին քարձակումն հա մգեիլ յետոյ Կարտու-
 գուն նոր արքան իր պահը բարձրացուց ³¹⁰ :

Արեւելեանն ստանանին պաշտպանու-
 թեան նոր գրութիւնը երեք տասնամեկ կը
 բաժնուէր : Առաջագիւր եւ վերջագիւրն ուս-
 չակը կը կապէր Հայաստանի ինքնաւորն ,
 որուն տրուած էր համեմատեանն օղական
 պանդ մը : Կապարանայրանն երկրորդ
 գումին կը շրջապծուէր Վրաստանի մինչեւ
 Կովասեի համեմատեանն չին հային վրայ
 հաստատուումն հպասակ պետութիւններէ ,
 որունք այն միջոցին Հայաստանի վերաւոր
 քնդարձակութեանն - ստանց իրկունքը կեցած
 էին արեւելեանն քանակին չինց յեղէնները՝
 աշտ միանասրար ենթարկուած Կարտուանի
 վերին շրջաննատարութեան , որ Գուրմիտ
 Առաջ քանտար՝ անշուշտ նախորդ տարին
 տեղի ունեցած մահէն ետքը՝ Ստարիբի վար-
 չութիւնն այ իր մեղքն ունէր եւ չեմայ կեր-
 պապէա այ Համեմատեանն Արեւելքի տնային
 ծաւանդին կուտակալ կը կարգուէր ³¹¹ :

³¹⁰ Տակիտ. 8 - ԺԳ - 26, ուր կարելի է դտեիլ
 նոր կարգացրութիւնը ամբողջութեամբ : Ժամանա-
 կացրութեան մասին չեմա : Klio ԺԲ :

³¹¹ Արգէն Ծճի աշխատ գրեականեանն պատգամներուն
 պինտ արտիստ եւ պեկիցներ կը հշտնակէ , որոնք
 մինչեւ Գուրից ծովը պիտի ընկերակային տնային :

Հայաստանի ժողովրդական մէջ անբող
այրամայրութեան եւ Արշակունի գահ-հե-
տանուան, որ երկարատեւ իշխանութեամբ
ժողովրդական սէրը եւ վստահութիւնը չաւան-
կը⁴¹, մշտապէս մատուցութեան պատճա-
ռով, նոր ինպարներն զիրար կարելի էր ա-
պահովել միմիայն բաւականաչափ աւելց
հասկանալի գտնոյ մը օգնական տարած
անոր: Այս պատճառով Կորրուպցիոյ պաշտ-
պանեալին ինպար 1000 լեղէնականն, երեք
սժանդակ գտնոյ եւ 2 դամբարանի գաշտե-
լային ալլուսի, օրեմին ընդ ամէնը 3000
հասկանալի կիրթ գինուոր: Իր գնահատու-
մամբ այս բանակը բաւական աւելց էր գահը
ներքին խառնութիւններու գէժ ապահովելու
եւ պարթեւական արշաւի մը պարտաւճիւն՝
ինպարներն նախնական գործովդք գառ-
նալու:

Հասկանալի բանակին այս առաջնագա-
հին ետեւը, որ իրանեան ազդեցութեան են-
թակոյ հոգին սահմանակից էր, եւ որուն
առաջնորդն էր Հայաստանի ինպարը, ըն-
դարձակ կիսաշրջանակի մը վրայ կը գրա-
նուէր վերը չիշուած Հոսմի հպատակ աւ-
րութիւններու խումբը, օրեմք իրենց ա-

⁴¹ Տրդատ անունով՝ Արաններու յաղթող,
Կ'աղբի հայ ժողովրդական Երզնքու մէջ, որոնք
այրամայրութեան եւ Ի - Խորհրդային: Տե՛ս Խորհրդային
ZDMG. 40, 630:

⁴² Այն կէտը հարգադրութեան Էջան էր Յին
Բոսպորական պետութեան համար, տե՛ս վարք Կ. Բ.,
յոյ - 5:

ստեղ կամ նույնպէս հեղինակած մշակույթովը համեմատեալ պետութեան հաստատման ժամանակ յաւաքողն գրաւական մը կը ներկայացնէին : Ամենամէկ մինչեւ Եփրատ կը տարածուէր Կամաղենէի թաղաւորութիւնը, որուն մայրաքաղաքին՝ Խամաւատի մաս, Եղեւթա ստանդ համբաւն պէտք կը կտրէր : Արտփհաեւ պետութեան անմիջական երկիրը Կամաղենէի հիւսիսէն սահմանակից Աեյխաինէ նահանգին մէջ մինչեւ պէտք կը յատկանար, սեւեր համար ու ճիշդ հաս՝ երկու աղբերան պէտքուր խառնուէրին մաս Մին անդժուած Մախրի թաղաւորութիւնը՝ մինչեւ պէտքն աչիւ երկան եղբորը ընդարձակուած էր եւ իր մէջը կը պարսկաէր Արամանոյ ստորին հասանքին յաջաւորած հոգիւր Տարսուէն մինչեւ Անտիոսարոս⁴² : Հաս կը թաղաւորէր տարի Աւշեմա Եմեապին :

Հիւսիսէն Աեյխաինէի կը միանար նոյնպէս Նէին կողմուած Փոքր Հայքի թաղաւորութիւնը : Հաջաւորանի հիւսիսային սահմանին եւ Սեւ Մոզու, Այիսի եւ գրական սահմանին միջեւ տարածուող երկիրը Նէն սկսած իրիւր Պոնտական թաղաւորութիւն կը կատարաւորէր Պոքիման Բէն, որուն տունը սերունդներէ ի վեր կայսրեկան հաստատման ժամանակ ծառայած էր : Այս շրջան կը մտնուէր գրական պետութեամբ, որուն

⁴² Տե՛ս է. Հատարա Armenien 511 թ. :

խաղաւորը փախաճանն Արշակունիներուն առ-
հաշա թշնամին էր :

Նախատեսելով եւ այն պարագան , թէ
Հայաստանն հակառակ ամէն նախապայուշու-
թեան , կրնար որ թը մեղքէ Էլլիէ , անշուշտ
նն աւարոյն մէջ՝ կարեւոր սահմանակի-
ճերք եւ դատուցքները փարձ գողնակիցնե-
րու ապահով մեղքերու յանձնակցան : Մա-
կայն Պէտտսի կեքած գողինքով այս բոլոր
մեղք բերածները դարձեալ ոչնչացան .
մասնաւորաբար Նոսիքը , Ռանգէայի շրջանը
նայն միջոցին վերապին հայկական գոր-
ծու ¹⁴ :

Արեւելքի մէջ համէականն գինու որա-
կան աւժին կարեղը կը կտրմէին ասկայն
հինգ ասորական լեզղաններ , որոնք այժմ
Կարբուզանի փարձ ստաճորդութեան ասկ
միակ յանակի մը վերածակցան : Այս լի-
զղաններն էին՝ Կ . Գաղղիականը եւ Զ . Էրկա-
թաղաւոր , այն երկու բնութեայ գունդերն ,
որոնք իր հրամաւարութեան ներքեւ Հայաս-
տանը դրամած էին ¹⁵ . ասոնց վրայ կ'աւել-
նային Փ . Փրեղեններ , որուն մեծացոյն
մասը արշաւին մասնակցած էր ¹⁶ . նուա-
զագոյն արմէք մ'ունէին մինչայժմեան ասո-
րական երկու լեզղաններ Դ . Սկիւթեա-
կանը ¹⁷ եւ ԵԲ . Շանգաւաւոր , որոնց ստա-

¹⁴ Այս բացայայտ կը տեսնուի Կարբուզանի վեր-
ջին (185թն) արշաւին պատճաթիւներէն . անո ԿԴ . Ա,
յող . 31 :

¹⁵ Այս լեզղաններու մասին տես վերը յող . 1 :

ջիւնը հրկար ժամանակ պարանոցի կեանք տն-
քառացած էր Միսթաշի մէջ և Լեփրատի քով,
մինչ Երկրորդը մեծ քաղաքներու մէջ ապա-
կանած ռուսական սպիկաներուն պաշտի
մը քօրքը պակասութիւնները իր վրան ու-
նէր ³⁶ :

Հոսովական ոյժը ³⁷ աստույ նոր կար-
դադրութեամբ Ասիայի մէջ ամբապէս
հաստատուած էր քան Երր և իցէ : Վստա՛
ստովական հար պատրաստութիւններու
միտայ, մասա՛ն պարմեայ միտմ առաջնորդին
դիմաւորական և քաղաքապետական կարա-
պաթիւններուն միտայ՝ կրնար Հոսով կասա-
մարտիւնը հանգիստ ապանել՝ պարթեւ-
միտանեան մարտին անդրադոյն բնիւնդին
և պարթեւական անխուսափելի յարձակու-
մին :

Ապամանն այս շրջանին համար հայկա-
կան հարցին լատարն լուծումը պահուած
էր Տիգրանը պա՛ թարմացնելով : Կարաւ-
պանի յետոյ թանած բնիւնդին տկայութի
կ'էրկուտ, ինչ տալ շէր պատուած ներանեան
արեւելեան քաղաքականութեան մեծ նպա-
ստակն հրամարտմ մը ³⁸ և քաղաքակա-
րպանական միջնցներու մէջ սկզբունքային
միտմութիւն մը տեղի շէր առնեցած :

Երբ Ելին Պարթեւներու հետ մեծ հա-

³⁶ Այս պաշտի անարժէքութեան մասին հիմա-
Տահ, Տ, ԹԳ, 35 :

³⁷ Այդպէս էր հոսովի դեռ Հիւնդրոյն, Եւ-
թան 177 :

չուե՞լ յարդարք սկսու , համէ՛կեան հուսա-
կայք նախ պինադարար մը կնքեց , որուն
բացէ ի բաց արտայայտուած նպատակն էր
հայ պահէ Տրդատի յանձնուելուն չիման
գրայ խաղաղութեան բանակցութիւններ հա-
տարել : Կարուզոնի այս աշտարակ քայք
իւր մեկնութիւնը կը պահէ եւր ընդունինք ,
ի՞նչ նա աշն դիտակցութիւնն առնէր ի՞նչ
կատարարութեան կամքին համաձայն կը
գործէր : Իսկ կատարարութիւնը անոր աշո-
րնիմացքին պատշաճ իւր հասանութիւնը , ոչ
ի՞նչ սկզբունքային ստարկութիւններ առե-
նալուն համար , աշո զիսն զի պինտ սրտ-
կան մտածակի պայմաններ աշո յաճութիւն
սեւ տեղանութիւնը խնդրուած կը պարձնէ ինքն :

Արեւելեան մարտապայտարար պիտու-
թեան ստեղծութիւն մեծարկութեանց հա-
մար արտամարտի զարկան ի մտնաւ որի
մեծապէս պատեցաւ անոնցմէ Կարապետի
բրիտանական մեծնարկը , որ պարթեւական
հաղեքուն պատճառաւ շատ անտեսուած էր :
Սակայն երբ Սահապնիս իւր յաջորդ-
ութիւններէն քաջարկուած կ'ապէր բրիտա-
նիայի մէջ գերջին ընդգրկուելութիւններն
այ խորատկելոյ պիտութեան գէղի հիւ-
սիս տարածուին յառաջացնել , պարթեւա-
կան պատերազմը սկսաւ գերաւին իւր ապ-
ղիցութիւնն առննալ կենդանին գրայ եւ
համար որ մէկ շէր յաջորդապէս պարա-

Վարի մը կամ չոյ կրկնակառ մարտի մը մէջ մըսել, անխղճեցաւ Սուկոմոնիսը եւս կանչել: Ինչոք յաջորդը Պետրոսիս Տարայի խանա կաշտեմանն հրահանգին համաձայն կրցաւ տարւան մը մէջ ստանց պետութեան միտաբն՝ խաղաղացնել Բրիտանիան:

Ներսէի քրիստոնեական քաղաքականութեան մէջ ցանցաւ պեղեցիւթեամբ կը յաշտարեկաւ արեւելեան քաղաքականութեան տաղաւորութիւնը: Ինչեւ յիշ մէջ տիրող հանգարտութիւնն անմիջապէս պայի կը գաւնայ Բրիտանիայի մէջ աւագ դորձունէութեամբ: Եւ Էրր պարթեական կրակը կը վերաբռնէ, Բրիտանիայի կաշտեմանն կամքին խաղաղարար քաղաքականութիւն մը կը հարկադրուի: Հոսի մէջ կենդանի թէ՛ հոս եւ թէ՛ արեւելքի մէջ պէտքերուն ընթացքը կը սահմանէ եւ թոյլ չի տար ո՛չ Սուկոմոնիս Պաղկեմոսի եւ ո՛չ ալ Կորնուզոնի, որ վարչութիւնը իր մեքենան սանտան:

Պարթեական մարտադարձը ժամանակ մըն է նաեւ արիւղ ուղղութեամբ մը քաղաքական ծանրակշիւ մեծարկի մը: Այս տարինեւուն կ'իյնայ Ներսէի հարաւարեւելեան քաղաքականութեան սկզբնաւորութիւնը, որ կատարեալ յեղաշրջում մը յառաջացուցած է Հնդկաստանի հետ վաճառականութեան յարաբերութիւններու մէջ:

Մակայն հոս մեղի համար կարեւորագոյն էն այս միջոցին իրանեան երկիրներու

մէջ կատարուող իրարայն խնամք, սրտեք
 պարթևական պատերազմին ճիշն գերակա-
 յուն շարժառիթը դարձան։ Եկատենք մէկ
 կողմանէ պարթևական—գրկանեան՝ միւս
 կողմանէ գրկանեան—հռոմէական յարաբե-
 րութիւնները։ Վրկանեան արեւելքը Եւ ասոր-
 ւոյ դարձան նախկին արքային՝ Վարդանի,
 մէկ որդին առաջնորդ տանելով՝ սպասում-
 րած էր արեւմուտքի մէջ արժաւայտած
 Վարդաբ, մեծ արքային զէմ¹⁰⁾։ Բաժանումը
 պետութեան այս մասին, սրտն ամերտն
 վրայ յեցած էր գրեթէ կէս դարու տեւո-
 ղութեամբ՝ մինչև Եւ ասորին հարստութեան
 խլիտը երկցադոյն գիծը։ Ծանր գոթախառ-
 թիւն մըն էր և մեծ արքային այնչափ յու-
 քոգութեամբ սկսած հաշկտիւն ձեռնարկը
 կը ջգտուէր կատարելատիւն։ Այսպէս Կոր-
 րուդոն կրցաւ համեմատաբար ոչինչ ուժով
 պարթև տանդակութենէ դուրկ Տրդատը՝
 Հայաստանէն ալաւորել։

Ասկայն հարմ—պարթևական պատե-
 րազմին ծաղումը, գրկանեան շարժման դե-
 կափարեւորուն մէջ ընդարձակ քաղաքական
 ծրարքի մը հասանելարուն նպատակը։ Անոնք
 որաւելցին Հոռի կայսեր՝ հասարակաց
 իշխամոյն զէմ՝ գաւնակցութիւն մը ու-
 սուխարկել։ Ահրիմայ կ'աւելն սոսր նախա-
 ձեւնութիւնը Հոռի վերադրել¹¹⁾, աւկայն

¹⁰⁾ Տե՛ս վարք ՅԼ. Բ, ԴԳ. 2։

¹¹⁾ Ch. Merivale, History of the Romans under the empire, 1868—1876, V, 336.

Հինգրորդին այս հարձիքը կը մերժէ իրրեւ
անտատազեղի ⁵¹։ Այն՝ ինչ որ Լեւոնտան,
Վարդան եւ Կատարց թաղաւորներու շրջա-
նին՝ վրկանեան ազնաւորանութեան վրայ
պիտի բռնէր ⁵²։ Հաւանական կ'երեւցնէն
թէ այսպիսի խորհուրդի մը շտապմբ քա-
ղաքագիտութիւն մեծապէս պարպացած այդ
շրջանակներուն մէջ հնարաւոր էր։

Այս բանակցութիւններու մասին տեղե-
կութիւնը մեզի հասած է միայն այս պատ-
ճառաւ, որ Կարբուղան իրրեւ անպակոյ
Քաղքիքի փոխարքային վրկանեան ղեակաւն-
ներու պարձին միեւեւ Լեւոնտի գետաբե-
րանը ուղեկից ու մեր տրամադրած է։ Այս
տեղեկութիւնը կը պնենէր Կաղերպայի ա-
ռումբին ՇՏի աշնան եւ ՅՍի պարնան Տրդատի
Հայաստան յարձակումին միջեւ ⁵³։ Ըստ
այսմ գեաղանները իրենց փրադարձին ՇՏի
աշնան կամ ՅՍի պարնան Քաղքիքէն անցած
են։ Միջերկրական ծախս նաւապնացու-
թեան յարաբերութիւնները ասկայն տեղի
ստաջին հնարաւորութեան ի նպաստ կը խո-
սին։ Եւ հետեւորաւ վրկան ղեակաւններն
ՇՏի պարնան պէտք է բանակցած բոլորն
գաշնակցութեան խնդրոյ մասին։

Տակիտտաի այս հարկն տեղեկութիւնէն
կ'իմանանք միայն թէ վրկանները ստաջարկ
բրտն են, սակայն թէ գաշնակցութիւնը

⁵¹ Քերտն լճի, ԽՈՒ։

⁵² Տես վարք Գր. Բ. յոյ- 2։

⁵³ Տակիտ. Տ. ԺԴ. 25։

կնքուած է՝ աշդ չ'երեւար: Եւ չեմ տա-
րակուսիր թէ Համաձայնութիւնը պիտի
էլած է, մասն չի տառաջարկուած Համադր-
ծակցութեան պաշտաներն շատ մեծ էին հոս-
մէտեան քաղաքականութեան համար, որոս-
միտի նպատակն էր բմբուս Պարթևներու
ընկնումը: Վերան պաշտակցութիւնը ան-
պնակաւ չի արժէք մը կը ներկայացնէր,
որան շահագործումը Հոսմի կրնար ապա-
հովել տեսական գերակշռութիւն մը պար-
թև պետութեան վրայ: 54

Վերան պետութիւնն իր կարգին կը
գանտէր արդէն նայն գծուարին կայու-
թեան մէջ, որ պաշտակցութեամբ պիտի
ստեղծուէր Պարթև պետութեան համար:
Իր արեւմտեան սահմաններու վրայ պար-
թևներու հետ բռնի կռուի մէջ էր, իսկ
արեւելքի մէջ իր գաւառներէն մին միւսին
ետեւէն կը կորսնցնէր, որոնք հնդկապար-
թեան պետութեան ստաջ էկած լէրիական
(Areia) իշխանութեան ձեռքը կ'անցնէին:
Ի վերջոյ իրեն ձեռքը մնացին միայն կասպից
ծովու Լորդաստաները եւ Էլբրուզի հա-
րաւ՝ պարթև բարձրագոյնումն այն երկրա-
մասը, որ սահմանակից է անտնց, այնպէս
որ կարճեւ միայն մամուռակի խնդիր էր,
որ նարակնոյմ պետութիւնն իր երկու հզար
զբաղիներու մէջ փչրուի:

Այս պարագաներու մէջ 55 տարույ

54 «Մանրամասն» — Դժ. Ա. յոգ. 4 եւ Դժ. Բ.
յոգ. 2, 3:

խաղաղութեան կնքումը, որով վրեժախնդիր պետութիւնը պարթեւներէն կը հանջուէր, թուրքներն անյուշալի յարեալ իրենց մըն էր։ Վաղարշ այս ծանրակէտ գիշուեմբարու, զման գիւ Հայոց Տիգրան թագաւորին Պին Ատրպատական մանկուն մէջ կը աւանդէր համէական յարձակողականի մը նախապարտաւոր, եւ կ'ազէր համէական պատերազմի պարագային ուրիշ կողմանէ ապստրկող։ Արեւմտ Հայաստանի համար մենամարտ՝ վրեժն պետութեան աղաաւորարկողն է եւ արեւմտեան օաշմանին վրայ ուրաղ խաղաղութիւնը՝ ոյժ տուած է անոր կորսումն արեւելեան նահանգներն եւս գրուելու 55։

Այս յարաբերութիւնները սակայն մեր տոջեւ կը գնեն այն հարցը, թէ արդեօք ինչ էր ուղղութիւնը եւ նպատակը համէական թագաւորականութեան, որ ճիշդ այս միջոցին արեւելքի մէջ իշխող մարտադարին վերջ գրած է։ Մինչեւ հիմայ այնպէս համարուած է, թէ Տիգրանի Ատրպատական յարձակիչը ինքնակամ շայր մը եղած է, որ համէական պետութիւնը հակառակ կտուգարութեան կամքին անկշտէի բարդութիւններու մէջ գահադիմում է. այս աւասակտին ապառքոյցը գտնել կարծուած է ցաւով Տիգրանի գահադիմութեան մէջ 56։

55 Տակիտ. Տ. ԺԵ. 2։

56 Հումմ. Պատմ. Ե. 388, Հէնգրքորն. Ներսէ 182 յջ. 1

Սակայն այս անտախտին իւր մէջ անհատա-
նականութեան արաւ աստիճանը կը կրկնէր՝ ներս-
նետն արեւելեան քաղաքականութեան վրայ
մեր նոր համայնութիւնը բոլորովին արեւ-
տեաանկէաներ յնդուէնէի կ'երեւցնէ :

Հայաստանի թաղաքը Հոսմի աւա-
տաւու մըն էր, որ իւր դժուարին կոչու-
թիւնը միայն հոսմեան հոգը պահպանու-
ղէնքերովը կրնար հաստատուն պահել, եր-
կրին իրական տէրը հոսմեան բանակնե-
րուն հրամանատարն էր, որ արդէն վրայի
Միհրպատի մամունակ որոշիչ գերակաւորն
էր⁵⁷ : Եթէ արդէն այն միջոցին պաշտակից
բանակին ատանջնորդը թաղաքին վրայ
կ'ըլլէր, ապա արեւմտ հոսմեան հրամա-
նատարին գիրքը լեզվանակնունէրու Հայաս-
տան փոխադրուելէն յետոյ շատ աւելի ու-
ժեղացած պէտք է ըլլայ. ապա արեւմտին
ունինք Բոսպորի պետութեան մէջ⁵⁸ : Տի-
պրան շէր կրնար ասանց հրամանատարին
գիտութեան ակնարկնել որ եւ իցէ մարա-
կան ձեռնարկութեան մը եւ այս անկարելի
էր ի մասնաւորի մեծ արքային մէկ աւատա-
ուսին գէտ : Իսկ հրամանատարն իր կար-
գին, աշտիոի կարեւոր խնդրոյ մը մէջ ա-
տանց իրմէ վերապայնին՝ Ռոմիքի փոխար-

⁵⁷ Այս իրադարձւոր տեղեկն աւելի պայծառ
կ'երեւայ Միհրպատի անկումին պէտքէն, որ րա-
նականացի հրամանատար՝ Կաշաուրեկի Կիլոս Պալ-
լիանի Լատուրթեանը կործանեցաւ : Տակիտ. Տ.
ԺԲ, 45 ըջ.

⁵⁸ Տե՛ս վարդ Պր. Բ. յոպ. 4 :

քաջին՝ հաւանութեան չի կրնար դարձած
բոլոր, որեւէն կու գանք այն եզրակացա-
թեան, թէ դէպի Աւարդատեան յարձակումք
կարգուածն կամ քայքայի և, զխտութեամբք կա-
տարուած է: Այս եզրակացութիւնը այն
առեւն միայն կարելի է ուժարել լինել, երբ
հնարաւոր գտնուի ջուշնել, թէ այն նոր
բարդութիւնը փաթիւներու ծրարիւները
խանդարած է:

Իմ տեսութեանս հակառակ միակ ազա-
յոյցը կրնայ առլ, այն ենթադրական չին
փաթկածը, թէ Հոսմ այն համարումն ունէր,
որ Հայաստանի գրաւումք և Տիգրանի գա-
կալութիւնը բազմալի առ տեսական գիշակը
աւելցած է: Այս տեսութեամբ՝ Աւարդա-
տեան յարձակելով պարթեական պատե-
րադին գրգռականաւք գտնուիր, բնական
է՝ անխորհուրդ աւատատափն աննկելի
ինքնազուտ մէկ դարձը պէտք է համարուի-
տակայն կարծեմ չիլդ այս ենթադրութիւնը
գերը⁵⁰ ուժաթափ բրած եմ: Յէտարեւոյ կտր-
գաղութիւնը մամանակաւոր էր միայն, որ
դրացի պետութեան հետ նոր հաջուելարդա-
բով մը փերջնականի տխրի փերածուէր. իրա-
դութիւններու այնպիսի գիշակ մը արուած
էր, որ կարելի էր հանդիստ ազատել հա-
շուելարդարի մամանակին և, եթէ հարկ
տեսնուէր այդ մամանակն անձամբ սրուել:

Եթէ այս տեսակէտէն դիտենք, բոլորա-

⁵⁰ Տեա գերբ յոդ. 2:

մին աւրիչ կերպարանք կը ստանայ զէպի
 Լեարպտատեան յարձակումը : այն սպասո-
 րութիւնը կ'սենեկանը, թէ Տիգրան պար-
 թեւական պատերազմին առիթ ստեւծ է,
 վստն զի Կորյուպան մայրկեանը եկած կը
 համարէր : Եւ իմ կարծիքովս, կրնանք
 պահել նաեւ այն պատճառները, որոնք
 Կորյուպան պարթեւական մարտին վերաբ-
 ծարձումին գրգռած են : Վերկան գաշնակիցնե-
 րու ապստամբաց պարտութիւնը պարթեւ
 հակառակորդին նշանակելի աւելցացած մը
 կը խոստանայր Էւ միանշանակ ծանրացէս
 խնդրական կը պարձնէր պարթեւ պետե-
 թեան բաժանումին վրայ հաստատում տա-
 րապետութեան ծրարիքները : Հայաստանի
 համար մենամարտը պատահաբար չէ որ
 միջանեակ պետութեան ապստամբները բե-
 րած է, այլ Հայո՛ւմ գիտամբ ձեւնարկած է
 անոր, որպէս զի միջանեակն վերադին
 պարթեւ պետութեան իշխանութեան Էնթար-
 կուիյն արգելի :

Եւ թէ այս քաղաքականութեան թե-
 յերը, ոչ թէ մինչեւ Կորյուպան, այլ մինչեւ
 Հայո՛ւ սուլի բարձր շրջանակներ կը հասնին,
 կը տեսնուի պարձեալ արեւելքի զէպքերուն
 բրիտանական իրադարձութիւններու վրայ
 առաջ բերած ազդեցութիւնն : Յուլիոս Կլո-
 սիկիւսն ա զործակաւարը, որուն կայսրը
 պաշտօն տուած էր Սուսանիոսը հափառը
 Էւ հանդուրս քաղաքականութեան մը յար-

գործելու, որպէն Յ) տարւոյ աշնան Քրիստոնիս հոտած էր:

Արեւմտեան Հոռմի մէջ Տիգրանի յարձակողականէն քանի մը շարաթ վերջը որպէն կը կանխատեսէին թէ պարթեւական մարտը Եւ տարւոյ գարնան սկիսի սկսէր: Այսպէս ոչինչ թէ ոնխոհեմ աւատաւորի մը անժամանակ մէկ արտաքին, ոչ իմաստուն կատարարութեան մը հետաւեալ հաշիւները պարթեւական իսկ պատերազմի մը սկիզբը տուած էն:

3. Պարսկական պատերազմը եւ իտալական թիւը:

Հայաստանի իտալացիներ Յ) գարնան Արարկականի վրայ յարձակում գործեց, եւ այդ՝ մերձուոր արեւելքի երկու մեծ պատերազմներու միջեւ իսկ մարտի մը գրգռապատճառն եղաւ: Վարդապետի սպաննաներ հասկցաւ եւ թրանեց թէ վճռական ժամը հնչած էր: Հոռմի ազատնայիքը գինքն երկրնաբանքի մը առջեւ կը գնէր, պէտք էր կա՛մ Վրկաններու հետ խաղաղութիւն կնքել, որ միայն մերին աստիճանաբար կնքէր, վերջին միացարգներու կարուստի գնով հնարաւոր էր, եւ կա՛մ Հոռմի հետ համաձայնութեան մը գալ, որ միայն Հայաստանէ հրաժարելով կարելի պիտի ըլլար: Երկար գեղեւումէ վերջը, Տրգատի եւ Արարկականի Մանդապ թողաւորին ազդեցութեան

տակ՝ արիակոնն որոշումը տուաւ արեւելքէն
 Հրամարիւ էւ. Համի գէժ պատերազմ մղել :
 Այս որոշումը քաղաքադիտորէն քաջարձա-
 կապէս սւղիղ էր. եթէ յաջողէր արեւմուտքի
 հօգրագոյն ռաւիսը յաղթահարել, այն առան
 Վերկոնեան անկախութեան վերջին ժամը
 հնչած էր : Սրտահեռեւ սցո յաջողութիւնը
 չունեցաւ, (6) — 61 ի ձմրան խաղաղութիւնը՝
 պետութեան բաժանման սկզբնակէտը դար-
 ձաւ : Եսկոյնն իւր իսկ նպատաւաւ եւջի մը
 պարագային սցո բաժանումը՝ ժամանակի
 բնթացքին սնխաւազելի էր ⁶⁰ :

Առանց անդրադոյն պատերազմական
 յայտարարութեան Վաղարշ 61 ի դարձան
 Հայաստանի գէժ կոխը սկսաւ ⁶¹ : Տիգրիսի
 ահամէն տուա՞ն ուրեմն Մարտի վերջերը ⁶²
 Տրդատ, Աարսառատանի Մանգրազ թաղա-
 ւորք էւ մեծ արքային թիկնադահնէրու ա-
 ռաջնորդը՝ Մոնեակս մինչեւ, Տիգրանակերտ
 յաւաքաւան, որպէս զի սցո կորեւոր գիւրք
 յարձակումով գրաւեն : Պարթեւեան յլխա-
 ւոր զօրութեանը Մծրնի քով համախմբուե-
 ցաւ, որպէս զի երկու գեւերուն նուազումէն
 ետքը՝ մէկ մասը Հայաստան մտնէ էւ միւսը
 կա՛մ յարձակումով էւ կա՛մ պաշտպանողա-
 կանով Եփրատի գիծը տպահովէ ⁶³ :

⁶⁰ Տէս Գարշ Գլ. Ա. յոյ. 4 :

⁶¹ Տաւրոս. Տ. ԺԵ. 2 :

⁶² Դժուարին ժամանակագրութեան մասին տես
 Քիո ԺԺ :

⁶³ Կորբուդան իւր տեղեկատուութեան մէջ, որ

Կորբուզոն երկար ժամանակէ ի վեր իր
 ռազմական ծրագիրը պատրաստած եւ ամէն
 կարեւոր միջոց մեռք առած էր⁶⁴։ Արդէն
 65) տարւոյն աշնան⁶⁵ երկու յոռեղոյն լե-
 գէսները՝ Դ. Ակիթականը եւ ԺԲ. Շան-
 քաշարը⁶⁶ Տիգրանակերտի ուղեփակ անա-
 ռիկ ամբռնութիւններու մէջ հաստատուած
 էին։ Ասանք՝ Վեաթիոս Բոյանտի եւ Լ. Վե-
 րուքանոս Աւերտի ստաֆուրդութեան տակ՝
 66) զարնան՝ Տրդատի եւ անոր տարադատ-
 կան սղոսական դանդին, որ աւելի կիրթ էր
 բերդամարտի մէջ, քան ջանքերն ի դերեւ
 հանեցին եւ այսպէս Պարթևներու սոջնե
 դդայի կերպով փակեցին Հայաստանի հա-
 րուսցին մուտքի գոներուն ճամբան⁶⁷։

Զարգարն այս միջոցին երեք բնաիր լե-
 գէսներով՝ Գ. Գաղղիական, Զ. Երկաթա-
 պատ եւ Ժ. Փրեանկեան, Եփրատի արեւ-
 մական եզերքին վրայ ամուր գիրք մը գրու-
 ւած էր, որ թէ՛ յարձակողականի եւ թէ՛

Պետտի զմայաւս թեւէն յետոյ խմբադրուած է,
 եր պեղէ իր մեռք առած միջոցներուն պաշտպանողա-
 կան՝ իսկ թշնամոյն ծրագրերուն յարձակողական
 նկարագրին վրայ (Տակիտ. Տ. ԺԵ. 4)։ Եւրոպոյն հե-
 գինաներն հոս Տակիտոսի հետեւած են, ապայն
 վարը պիտի տեսնենք թէ այս պարզապէս ինքնա-
 պաշտպանութեան պատրուակ մըն էր։

⁶⁴ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 3։

⁶⁵ Ասանք Մարտին արդէն իրենց գիրքերուն
 վրայ էին։

⁶⁶ Հէնդրարն, Ներոն, 180, ուղիղ էր գիտէ թէ
 տունը Պետտի լեղաններն էին։

⁶⁷ Տակիտ. Տ. ԺԵ. 4։

պաշտպանագրականի համար միասկէն նպաստաւոր ընտրուած էր: Կորբուզանի ստղծական ծրարքներէրք թէ՛ պատմաեկրու բաժանումէն եւ թէ՛ յետագայ՝ մեծ արքային տղարկուած՝ պատգամէն⁶⁶ ակնյայտնի կրտսնունդին: Պաշտպանագրական տկար թէւր Տիգրանակերտի քով՝ թշնամւոյն պէտքի Հոյստոտան ծրարքած յարձակագրականն իր առաջին պրահին մէջ պիտի կատարէր: Իսկ միտերէք՝ միջին Էփրատի մաս եկող յայթափարձ լեզէններք յաջողութեան յաւաքոյն յոյսերով՝ Խիջագետքէն պիտի կրկնէին Կրտստի արշար:

Պատերազմը սկսելէ առաջ Կորբուզան Հռոմի ստաջարկած էր հոյակական բանակին համար փոխարեանոր պատուիրակ մը կարգել⁶⁷, վասն պի ինքն ի վիճակի չէր Էփրատի մաս գլխաւոր բանակին հրամանատարութեան հետ միանդամոյն Հոյստոտանի պաշտպանութիւնը վարել: Կորբուզանի այս քայլը շատ դարձանայի երեւցած է եւ պանդան մեկնութիւններ փորձուած են: Հռոմի մէջ խմբակ մը անոր այս փորձանքը կը ստղատանէր, վասն պի կը համարէր թէ Կորբուզան Հոյստոտանի նաւանումով վատակած իր համարտը չէր ուղեր վտանդել՝ պարթեւական տմբողջ ուժին պէժ նայն երկրին դժուարին

⁶⁶ Տեւ ընդ մը Էաքր:

⁶⁷ Տակրտ: Տ. ԹԵ. Յ:

պաշտպանութիւնը իր վրայ ստնկում⁷⁰։ Սա-
կայն ինչպէս տեսանք իր ստղմական ծրարքին
կերպուորումն պապիսի կնիւղբութիւն մը
թոյլ չի տալ։ Նոր հեղինակներն մեծ մասով
սատր չարմատիքը կը համարին Նէրոնի հօր
դորաւարանքաւ։ Գէմ անուցած գիւրդարգիս
կանկածը եւ կ'ենթադրեն թէ Կոբուզոն իր
պէտին այս անտկութիւնը նկատի ստնկում
բաժանման տաջարկն քրած է⁷¹։ Իմանէն
այս չարմատիքին աւելի հասանական եղա-
նակաւորում մը կու տայ, մասնաւոր ընե-
լում այն իրական փառնոր, որ որքանի տան
համար կրնար ծաղիլ, եթէ արեւելիան ամ-
բող⁷² բանակը ոչ-իշխանապուն կուսակալի
մը մեկն մետր⁷³։ Իսկայն Հէնդքարնի⁷⁴
հետ պէտք է ընդունիլ, թէ հրամանատարու-
թեան համար դարաւարին տուած պատճառն
է միակ ուղիւր։ Դիմաւոր բանակէն այնչափ
հետաւորութեան վրայ անկախ դարձող հիւ-
սիսային դարաւարին, որ իրեն մասնաւոր
պաշտանն ունէր, իրաւելս կը կարտաէր ինք-
նակաց եւ կենդրոնացած վարչութեան մը։
Երկու չեղէններն պատուիրակութիւններու
միասնական փերին հրամանատարութիւնը
պարպարելս ատմամանակեայ կրնար բլլալ,
որուն կարեւրի եղածին չափ փութում պէտք է

⁷⁰ Քաղիա, Տ. ԺԸ. Ե։

⁷¹ Rawlinson, 274 չէ, Merivale, Ե. 340.

⁷² Համ. Պատ. Ե. 388:

⁷³ Նէրոն, 181:

վերջ արուէր, Հայաստանի համար փոխարե-
տար պատուիրակ մը առաքելով: Նարեկը,
ինչպէս գէտքերու բնթայքին կը տեսնուի,
Կորնուպոնի ծրագիրներուն գործադրիչը
միայն պիտի ըլլար եւ հայ սահմանները
պիտի ապահովէր, մինչ Լեւոնիքի լանակը
յարձակողական դաշտով մը գէտի Միջագետք
պիտի յառաջանար:

Գործողութեան ձեռնարկելէ առաջ հոս-
մէտքի հրամանատարն անդամ մ'էւս փորձեց
լանակցութեան նամբան՝ հակառակ պարտ-
դաշին լանակիջողներ ապահովելով²⁹: Մծրին
պատգամուոր մը ուղարկեց, որ հայ հոգին
պարտութիւն պիտի պահանջէր լանակա-
պէս. իսկ եթէ պարթեւ արքայն այս պա-
հանջը մերժէր, հռոմէական լանակն անյա-
պաղ պիտի անցնէր սահմանը:

Վասպարչ գիտակից էր, թէ ի՞նչ պիտի
արժէր իրեն ազատեացումը հռոմէական
յարձակողականը. իր լուսողոյն գունդերն
ստանց յաջողութեան յոյսի մը Տիգրանու-
կերաթի սուջեւ դամուսն էին, իսկ այրումին,
որ իր լանակին գլխաւոր սեփր կը կազմէր,
մեծապէս տուժած էր իր կարողութենէն մո-
րախներու արշաւ մը, որոնք երկամբներու
կերն ոչնչացուցած էին: Այս պարտականութեա
մէջ ասարական բնաթիւ լեզուններու յարձա-
կողականը գէտի Մծրին յաջողութեան ամէն
Էրաշխաւորութիւն կը կրէր իր մէջը:

²⁹ Տակիտ. 8. 68. 5:

Եթէ թագաւորը հռոմէացի զօրավարին պայմանները չընդունէր, զինուորական ծոներ պարտութիւն մը անխուսափելի էր՝ Արշաւանքը սկսելէն առաջ ուղարկուած պատգամաւորութենէն ուղիղ հղրակացուց նա թէ Կորբուզան պատրաստ էր քանակցութեան մտնելու, ուստի հրամայեց որ Տիգրանակերտի պաշարումն քարձուի եւ Բժբնի քանակը լրածուի. միանգամայն յայտարարեց, թէ պատրաստ է Հռոմ պատգամաւորութիւն մը ստաքելու, որպէս զի կայսեր իտպագութեան խնդիրը ներկայացնէր, այն պայմանով, որ Հայաստանի դա՛ւր Տրդատի տրուէր։ Կորբուզան այս պայմաններով զինադադար կնքեց ու ինքն ալ իր ուժերը Հայաստանէն ետ քաշեց. սոսք անհրաժեշտ հետևութիւնն եղաւ. Տիգրան թագաւորին անկումը։ Այսպէս ուրեմն կ'երևար թէ հռոմէական կառավարութեան տարիներէ ի վեր հետապնդած նպատակը ձեռք բերուած էր, որունց զինուորական ուժի ազդու միջամտութեան եւ միայն սպառնալիքի ազդեցութեամբ։

Սակայն Կորբուզանի այս ընթացքը թէ՛ հիներէն եւ թէ՛ նորերէն կասկածի ենթարկուած է⁷⁵։ Ամէն պարագայի մէջ մեծ սխալ մըն էր, հակառակորդին կողմէ Հռոմի քաղաքական պայմանաւորումներու պարտաւոր-

⁷⁵ Տակիտ. Տ. ԺԷ, Բ (Կլաւտոս Թուփուսի համոզման), Schiller 142, ՀսԺ. Պատմ. Ե, 288-2, Կեթան 182։

բիշ յանձնատու թիւն մը տագնափելի աստօջ՝
 ժարտապիճը ձեռնաւան ընելը: Կարուսդան կը
 կարծէր, թէ պիտի կարենար, ինչպէս Նէին,
 պիտուրակուն ցոյցով մը քաղաքական որոշիչ
 յաջողութիւն մը ձեռք բերել եւ հարկ պիտի
 չըլլար իրական հակառակադրութիւն մը մղել⁷⁶:
 Սակայն եւ այնպէս իր սահմանափակ զարմանքն
 այն աստիճան միայն հասկանալի պիտի ըլլայ,
 երբ բնագոյնինք թէ տեղը պատճառ համարեա-
 լու, որ կատարութիւնը գեա միշտ իրեն
 վերջին նպատակ կը պիտէր. Հայաստանի
 սոցիալիստական Հոսմի եւ Տիգրանի միջեւ
 յամանումը՝ այն կերպով, ինչպէս իրական-
 նացում, երկու տարի յետոյ: Սիւնն այս պա-
 րտապիճը կրնար յայտնի, որ գաշնադրու-
 թիւնը եւ ինքնական երկրամասին պար-
 պումը, վնասաւոր ստեղծին հաւանութեան
 պիտի արժանանար:

Այս մէկնութեան ստուգութիւնը կը հե-
 տելի անուշադրակի այն մեծ պատարտութեան-
 ներքէն, որոնց կը բախինք որ եւ իցէ որիչ
 մէկնութեան մը պարտապիճը: Կլախոս Ռու-
 ֆոս ստիպումն է այս նշանաւոր մարդուն
 յատ անպատշաճ շարժառիթներ վերա-
 դրել⁷⁷: Բաւական շարժառիթ չեն կրնար
 համարուիլ ո՛չ նախանձը կատարողիկեան իր
 պաշտանակցին հանդէպ, որուն պատեհապի
 մէջ՝ օտարակարգեալ գեր մը միայն վերա-

⁷⁶ Տե՛ս վերը յոյ. 1:

⁷⁷ Տե՛ս Գր. Տ. Բ. Գ.

պահաւած էր, եւ ոչ ալ պարթեւական մար-
տին ծանրութեան երկխոյր, քանի որ այս
կոխը, մարդկարէն գտաւելով՝ մանաւանդ
իւր նոր մեծապոյն յաջողութիւն մը հաւա-
նական կ'երեւցնէր: Տիգրանի անկարողու-
թիւնը եւ այդ իսկ պատճառաւ հոյ բանակին
սպառնացող վտանգը, զոր կը տեսնէ Ղեն-
դրութիւնը՝⁷⁶ պահանջի: մեկնութիւն մը չէ:
Զինուորական ժիջոցներէ աւելի քաղաքա-
դիտականներն նախապատիւ համարելը,
Կորբուզանի քաղաքադիտութեան նկարա-
դրական մէկ յատկութիւնն է: Կառավարու-
թիւնն ասկէ ծագած սխալն անմիջապէս
սեղծած է, ստանց վատաւկաւ որ զօրավարին
փրոջէն իր վստահութիւնը բաւնաւոր:

Հոսմ՝ պարթեւական մարտին սկսած բշ-
խութեն իրական յարին փրոջ, անշատաղ՝
կամապաշտ Ստեփանիտա Պարզինտի տեղ
նա տարւոյ կարգաւոր հիւպատոսներէն մին՝
Պ. Պետրոնիտա Տուրպիլիանոսը նշանակեց,
որ մեծ յաջողութեամբ՝ ընդարձակ տարա-
ծութի մը ձգտող շարժումներուն սկզբում ի
գծուարին գործը ի գլուխ հանեց⁷⁷: Իսկ
միւս հիւպատր՝ Կեռեննիտա Պետրոս Պար-
թեւներու գէմ Կորբուզանի ընկեր կարգեց⁷⁸:
Պետրոս հարաւային Հոյստանի ուղեւոր

⁷⁶ Ներսիս, 182: Տիգրան հոսմական կառավար-
ութեան մեծըր անուն եւ պիտանի գործիք մըն էր:
տեւ գէրը քաղ. 2:

⁷⁷ Տեւ գէրը քաղ. 2:

⁷⁸ Տաւիտ. Տ. Ժեյ. 6:

գիրքերու հրամանատարութիւնը եւ հոն դե-
տեղուած բանակները պիտի օտանձնէր :

Այս ժիջացիս է որ կը հասնէր Հոսմ գե-
նադարանի եւ Հայաստանի պարպումին
յուրր : Հետեւ սթիւններն իսկոյն կանխատես-
նուեցան եւ սրբաշուքաց ըստ կարի դանձը
որդիւիւր : Հայաստանը իբրեւ գրաւ ձեռք
հանուելի յետոյ՝ անընդունելի էր Վա-
ղարշի առաջարկը, որով հայ Արշակունիները
Հոսմի պետութեան հանդէպ աւատաօտի
ազերութի մէջ պիտի մոնէին : Զինուարական
արժանապատուութեան պատճառներով ան-
հրաժեշտ էր նախապէս երկրին վերադար-
ձումը, մասն գի աւտով միայն նոր ենթար-
կումը իրական թոյանդակութիւն պիտի ու-
նենար : Գուցէ նոյն իսկ պէտք պիտի ըլլար
բաց պաշտի միայ օտարուած յաղթանակ մը,
Պարթեաներուն Հոսմի գերիվերայութիւնը
սկիւսայանի հանդիսացնելու համար : Ուստի
Պետտի տրուեցան՝ երկու սլաքաթէք ա-
րեւելան յեղէններու կից : Մէտլիայէն
առաժառական կոխներու մէջ փորձուած
է : Մակիդոնականը եւ Հայաստանը վերա-
դարձելու եւ նահանգի վերածելու հրահան-
գով փութով պէտքի տրուելիք համարայ հանուե-
ցաւ⁵¹ :

Ասով ըստ երեւոյթին արեւելեան քաղա-
քականութեան վերադին նոր նպատակակէտ

⁵¹ Տակրտ. Տ. Անդ. Համաձեռնակարութեան մա-
սին = Klio ԺԲ :

ժը կը դրուէր ⁹²։ սակայն այս միայն արտա-
քին երեւոյթն էր, իրականին Պետոս ալ պի-
տէր, թէ Տրդատի անձին հետ կապուած լու-
ծումը, որ այժմ այնպէս ստատկութեամբ կը
մերժուէր, ի վերջոյ ամբողջ իրադարձու-
թեան յետին հանգրուանը պիտի դառնար։
Վասն զի ինքն ալ, պաշտօնի անցնելէ քանի
մը ամիս յետոյ, նոյն հիման վրայ դաշինք
մը կուէց, ուրիմն անշուշտ կը կարծէր թէ
կառավարութիւնը այսպիսի համաձայնու-
թեան մը բացարձակապէս հակառակ չէր ⁹³։
Իմ կարծիքովս նոր կառակալին արուած
հրահանգը բոլորովին այլապէս մեկնելու է։
Կառավարութիւնը անոյ կը ձանձնար՝ Կոր-
բուդանի կատարած Տիգրանի դաշինկեցու-
թիւնը, բայց վերադրուած երկրին վրայ
վերջնական որոշումը իրեն կը վերադաշէր։
Այսպիսի պնդան դուրկ աշխարհի մը մէջ
նոր նահանգ մը կատարեալ անդորրացումէ
յետոյ կարելի էր յանձնել թէ՛ տառապա իշ-
խանի մը եւ թէ՛ կառակալի մը։ Հասն սո-
վոր կը Ռաիայի մէջ այսպիսի երկրորդութիւն
վրայ անուղղակի վարչութիւնը նախապատիւ
համարել, ուստի եւ Պետոսի արուած հրա-
հանգը որ եւ է կերպով չէր կանխեր երկրին
իշխանութիւնը Տրդատի յանձնելու հնարա-
ւորութիւնը։

⁹² Հինգրորդն, Եւրոն, 182. այս բժրահոսմէն
դէքուած է։

⁹³ Տես թիւ մը վարդ։

Գեւ Նիի աշնան, եթէ կորեյի էր, ոչէտք է գրասուէին այն գիրքերը, ուսկից զարնան Կորբուզան Պարթևներուն այնքան ազդու աղէօ սպաննացած էր⁸⁴։ Կորբուզան իր երեք լեզէ սննեքովն անմիջապէս կ'փրատն անցաւ եւ ձախ եղերքն ամօր բանակ գրաւ, որ հայուն կամօր ջնքով համէլական գետեգրին հետ կապուեցաւ։ ասով միայն ի գիշակի եզան ՅԶի գարնան, սուսնց նկատի առնելու կ'փրատի քարձրանայր, պարթէ, բանակին ոչմ' Երջապէտքի մէջ յարձակապականք սկսեալու⁸⁵։

Պետտի գիշակուամ էր իր ձեռքն եզամ երկու լեզէ սննեքով անյաղաղ Մաքէն եւ Տարտախ կիրճերէն անցնելով Տիգրանու կերտ զուխայ, սրպէս զի Պարթևներէ յառաջ այդ կարեւոր սեղիմակ ամբաթիւները համէր։ Բայց հոս արդէն առաջին անգամ ի տես թերաւ նա իր անկարողութիւնը, մտնէ զի հարաւ—արեւմտեան՝ պատերազմէ խնայուամ՝ նահանգներու մէջ աւարտութեամբ եւ յափշտակութեամբ այնքան երկար գրապեցաւ, որ Տիգրան զինքը կանխեց։ Սետի ստիպում Լեւոնանոյ հովիտը քաշուեցաւ եւ հոն ուղ ձմերեց⁸⁶։ Տարտախ քարձուքին

⁸⁴ Ժամանակագրութեան համար ա. Klio 39.

⁸⁵ Տակ. Տ. ԹԵ. Ա. Հոս խնդիրն Կորբուզանի հաստատմին ոչև պաշտպանպետեան գիրք մը գրաւելու վրայ չէր, այլ յարձակապականի մը պատրաստութեան հարց էր։

⁸⁶ Տակ. Տ. ԹԵ. Տ. Իր յատաճիտացումին ձրտո

մբողջ առաջնագահ մը հաստատուելով կը կարծէր թէ ամէկն տնտեսականներէ ապահովուած էր, և իր բանակը Սասնոստափ ու Ռանդէայի քովերն այնքան անյարժար տեղաւորեց, որ լիւններու վրայէն յառաջացող թշնամի դունդ մը պէտք է որ հայրենիքի հետ ունեցած յարաբերութիւնը խզէր⁸¹։ Մէլայիսէն աղնաթեան ստնուած իր նոր կիրթ դունդը դարձան միայն կրնար տեղը հասնի և ձմեռն Պսնոստ անցուց⁸²։

Այնան արշաւի ծրարիրը մտաամբ միայն յաջողած էր և ԿՁ ապրուի մարտին նախապայմաններն աւելի աննպաստ դարձած էին։ Թէև Կարբուդոն իր յարձակող բանակովը մտադրուած դիրքերը հասած էր, սակայն Տիգրանակերտ Պարթեւներու ձեռքն ինկած, և հարաւային Հայաստանի պաշտպանողական գիծը Տաւրուսի կրճերուն վրայ ետ մղուած էր։ Այս պարսկացիներու տակ հիւսիսային բանակն իսկ ափսոսած էր իր արշաւն սկսիլ հզար բանակէ մը պաշտպանուած Տիգրանակերտի քերդին վրայ յարձակողականութիւն մը, որուն յաջողութիւնը՝ զունդերուն մէկ մասին անարժէքութեանը պատճառաւ անուրաշով էր։ Այսպէս որեւի՛ն Պետտի յանցաւոր անհոգութիւնը պատերազմի ծրարքին հիմունքները վաւերացած էր։

Գիշն Կորբուդոնին էր, ուցց նա անոր դարձագրութեան անտաակ էր։

⁸¹ Տե՛ս Հնդքերուն J. Phil. 28, 271 ըջր։

⁸² Տակ. 8, 46. 10։

Վազարչ յաւ դիտեք իմէ, Կորբուզոնի
 հայկական կոխներու մէջ մարդուած լե-
 գէսներու յարձակողականը, հակառակ
 հիւսիսային հակառակ վրայ այս տեղական
 ձախողութեան, կսիւք դարձեալ ի նպաստ
 Հոսմի պիտի վճռէր: Եւրոպիէն գծին ոգտա-
 դործումը, որմէ միայն յաջողութեան սրտչ
 յայտ մը տնէր, շատով անհնարին պիտի
 դառնար, եթէ Թոքիքի յանակը պէտք
 եղած երազութեամբ գործի ձեռնարկէր³⁰¹:
 Վասն զի Տարուսի շղթան անյայթելի ար-
 գելք մըն էր, եթէ տմբողջ հոռմէական հիւ-
 սիսային յանակը անոր անցքերը գրաւած
 պահէր: Իսկ եթէ Կորբուզոն հայկական
 կոխներու փորձառութիւններով նախապատ-
 րաստուած Թիջուղեալէն արչաւի մը ձեռ-
 նարկէր, ինչպէս պատճառացած էր նախընթաց
 տարին հոսմայեցի գործարար, մարդկային
 պատումով կարելի չէր տկարացած պարթև
 պետութեան ուժերովն աւ միջոցներով այդ
 արչանէ կատեցնել, սր իր յաջող բնիժացին
 պիտի բռնապատէր Պարթևները հեռոհեռ
 Տիգրիսի հիւսիսային եզերքն իսկ պարպելու:
 Արեւմտ Պարթևն արքայն, եթէ չէր ուղեր
 որ իշնամին պարտապէր իրեն գործերու

³⁰¹ Հիմարքուն, Եւրոն, 1588 թ. : Հակառակ
 այս ուղմական պարտապանութիւն իր շատ խոհեմ մեկ-
 նորանութեան, մէն կորեւորութիւն կ'երեւի աւալ
 ներքին գծին առաւելութիւններուն, որոնք ուրիշ յա-
 ճող պարտապանութիւն զուգընթացութեամբը միայն Ալի
 մմեւր Պարթևին յաղթանակին պատճառն եղան:

որէնքներն, պէտք էր ձմեռնային դադարը սդտադործել՝ որպէս զի եթէ հնար էր իրարմէ տարանջատ հռոմէական լանտիներէն մին խորտակէր: Այն տարւոյն հռոմէական յատակադիր խանդարելու յարմար միջոց մըն էր, Պետտի դեռ ոչ լիտիխ, մաս առաջնորդուած էւ ձմեռոցներու մէջ ցրուած լանտկարածնին միայն ամբողջ ուժով ձմեռնային յարձակում մը գործել, եւ ա' յն ոյնպիսի ծագում մը, երբ ոչ ոք յարձակողականէ մը կը կատկածէր: Պետտի գինուորական տնկարողութիւնը եւ տնտեսական տկարութիւնը, իր գոնդերու անարմէքութիւնը եւ հռոմէացի երկու զորավարներու տկար համամատթիւնը պատճառ եղան, որ այս յանդուդն ձեռնարկը յուսացուածէն շատ աւելի յաջող արդիւնք մը ունենայ: Ասպիտական պատգամաւորութեան, որու ձեռքով Պետտս անձնագովուէրամբ իր կայսերական տիրոջ հոյկական մարտին յաջող վերջուորութիւնը կ'աւետէր⁵⁰, մեկնելէն քանի մը շարաթ յետոյ՝ հռոմէական հիւսիսային լանտկարածինը ջախջախում՝ եւ բուռն կոխներու աւարկայ երկիրը Պարթեւներու գիրադին աւար մը դարձած էր:

Հռոմէական գէնքերու այս ծանր տնյուջողութեան յանցադարտութեան հարցը արդէն նոյն միջոցին շատ խնդիր յուղած է եւ

⁵⁰ Տակ. Տ. ԺԵ. 8:

գեւ թիշտ շնորհեր հանդարտիլ: Կյախտս
Ռուսիոս⁹¹, Շիլլեր⁹² և Մամալին⁹³ կը կատ-
կածին թէ Կարբուզոն դիտմամբ թոյլ տաւած
է, որ իր հակասակարգը այս ազգային են-
թադրելու: Եւս Հայաստանի վերադարձման
դժուարին գործին համար Էրկու վառթարտ-
ոյն լեզվանները տրամադրած, պաշարու ա-
ծին օգնութեան կար ի սկզբան թուրքովին
անտեսած, իսկ յետոյ հետաւոր համբաններէ
չստ հանդադորէն գէտի հիւսիս յառաջացած
է, որպէս զի կորուստ իբնն ստատկանայ և
ազատութեան գործն թաւ կարելուցն պայծառ
հանդիսանայ. և վերջնապէս այս վարժունքով
դիտած է կատարարութեան ծրարիքներուն
հակառակ՝ իր հայկական թաղաքականա-
թիւնը յառաջ մղել:

Կարելի չէ՝ հոս Կարբուզոնի հանդէպ
Էդամէն աւելի յստեգոյնս գորտմար մը ևւ
թողարարէս մը վարկարեկիլ: Ինդէն Հէն-
գրերսն⁹⁴ ապացուցած է թէ, Պարթեւնիւրու
չաւ յաջողած յանկարծահառութիւնը և Պե-
տտի գլխակարոյս վարժունքը մեծ ուղէտին
որոշիլ: Գործօններն եղած են: Պետտ գեւ
անցուդարձին վերահաս չեղած՝ Տաւրոսի
վաս պաշտպանուած կիբանքն գրաւուած
էին, և կ'երեւայ որ անոր որոշման մը յան-

⁹¹ Տակ- Տ. ԺԵ. 10, տես Klio ԺԲ:

⁹² Ներսէն 177:

⁹³ Հասմ. Պատմ. Ե. 289:

⁹⁴ J. Phil. 28, 283 177. Ներսէն 183 177:

դելիէն յատաժ նաշանդին հետ հաղարդուեցաւ—
թիւնն ալ կտրուած էր⁵⁰։ Առաքի իրեն իրգիւ
միակ էլք մեռաց Ռանդէա ամփոփուիլ եւ
Ասորիք գանուալ իր ընկերակցէն ամանդա-
կաթիւն խնդրել։ Առաջնորդին հետ գոյգն-
արժէք գանդերն ալ խելացնորեցան։ ա-
նանկնալ գժրախառնութիւնը եւ ցրտաշունչ
Հայտատանի մէջ պաշարման նեղութիւնները
չստ ծանր փորձ էին սնունդ համար։ Վար-
չութեան վրայ փառահաճեալ կտրուածութիւն
կարգի ու կանանի ամէն կապ լուծուեցաւ
աղքատութեամբ եւ դառաւ յաւիտեանք։

Կորբուզան՝ Պարթեւին յանդուգն ասպ-
մանան արարքին վրայ իր ընկերակցէն հասած
տառօնին յաւր՝ իրաւացի կտակածով լսեց
եւ անոր իրաց փրճակին նկատմամբ կապման
լմբանումը ի ակրածն երկիւղի եւ ասպմալի-
տանան գոտաւորանի պակասութեանը վե-
րադրեց եւ այդ պատճառաւ նստի եւ տառօ
քանի մը հաղարի ընտրեալ գորարածին մը
անոր աղնութեան աղարկեց⁵¹։ Բայց էրք
պարտեալին ամէն կտակած արտաքսոց եր-
կրորդ տաղնապի կոչը հասաւ՝ որոշեց աղ-
դու օղնութիւն փոխաւցնել։ Առաջապահ
գանդը ճեղքնութեաց դէպի հիւսիս մղուեցաւ,
եւ կամրջոց յախներս վրայ փոքրութիւ պո-

⁵⁰ Հ. Լեւոն, 187։

⁵¹ Այս դանդաղութիւն եւ ասալին օղնութեան ան-
բաւանդութիւնը Կորբուզանի յանգաւցութեան ըս-
տինը կը կոչվեն։

Հակներ ձգել յետոյ ամբողջ բանակը դէպի
Հայաստան նամբոյ հանուեցաւ : Արքան կը
մտնենային Մէլիարինէի մաս կնիքատի անց-
քին այնքան կը քողապերժուէր պարտութեան
մեծութիւնը փախաւաղաններու թուին ա-
նումամ, որոնք պաշարուած բանակը իր
բախտին ձգած էին ⁹⁷ :

Ապրաստմբ պունդերու եւ տապնապոյ
թշնամայն միջեւ Պետա իր վերջին սլմն իակ
կորուեցաւ ցած* եւ օգնութեան փութացադ
բանակին հասնելէն երեք օր առաջ Ռան-
դէտցի ամօթարեր գինաթխութեան դուշինքը
կնքած էր ⁹⁸ : Պաշարուածներուն տպաւ ելք
տրուեցաւ, լայց ստանց գէնքի եւ միերքի .
միանգամայն երգումով խտտացաւ. ցօրա-
փարբ, որ Հոսմի մէջ նար բանակցութեան մը
վերջանալէն առաջ, ոչ մէկ հոսմէացի Հայ-
աստան սաք պիտի կոխէր : Կ'ապահովցնէր
թէ կայսերական կառավարութիւնը պէտ
միշտ պատրաստ էր Տրդատի Հայաստանի
թագաւոր հանձնարու ⁹⁹ :

Այս պարագաներու մէջ Կորբուդան առի-
պում էր իր գինակցին պայմանաւորում-
ներն հանձնալ. իր բանակին Ասորիք վերա-
դարձաց եւ մեծ արքային հետ ինքն ալ գի-

⁹⁷ Տակ. Տ. ԺԵ. 12 :

⁹⁸ Տակ. Տ. ԺԵ. 13 յջ. Գրան ԿԲ. Չ1 յԷ. :

⁹⁹ Տակ. Տ. ԺԵ. 14. Կը կատկածի Կորբուդանի
ստան վերջին տեղեկութեան և զգութեան վրայ. լայց
Ռոմաէն կը գիտէ թէ այս փառահալածք յամենայն
դէպս հաւրաւ օրութեան սահմանին մէջ էր :

նադադար կնքեց : Այդ գաշինքով յաջողեցաւ
Միջնադեաքի կամ քջադրութենէն հրաժա-
րումի վախարէն՝ Հայաստանի պարթեւ քա-
նակէն պարսութիւն ձեռք բերել : ասով գանձ
սրտաբուսաւ Յէի պարնան պինտ սրտկան
դէրքը վերահաստատուած էր ¹⁰⁰ :

Պարթեւական խաղաղութեան նոր պատ-
գամասրութիւնը Վշի պարնան Հոսմ հասաւ
և Կոյսեր ներկայացուց մեծ արքային ինքնա-
գիր նամակը ¹⁰¹ : Վաղարշ այդ նամակին
մէջ ստատկապէս կը շեշտէր Պարթեւներու
պինտ սրտկան դերակշռութիւնը, որ վերջին
տարւոյն գէպքերէն պայծառ կ'երևար :
սակայն ի սէր բնգհանար խաղաղութեան
պատրաստ էր՝ իր եղբոր ձեռքը գանուպ
Հայաստանի վրայ՝ Կոյսեր գերիշխանու-
թիւնը ճանշնայ : Տրդատ սիրով պիտի ուղէր
իր հպատակութեան հաւաստիքը տալու հա-
մար Հոսմ ուղեւորի, եթէ իր քահանայու-
թիւնն ծովայնացութեան արգելք չըլլար-
կայարք գահանալու էր, եթէ նա արեւելքի
յեղէններու քանակեղան մէջ Կոյսեր պատ-
կերին ունենալու քանակեղանութիւն կոտորէր :

Եւ ինչ արքան ասով տորւոյ մը ընթաց-
քին երկրորդ անգամ բլրալով հայկական
ա' յն քաղաքականութեան հոգը կը մանկը,
որ Հոսմի կառավարութիւնը եօթը տարիէ

¹⁰⁰ Տակ. Տ. ԺԵ. 17 :

¹⁰¹ Տակ. Տ. ԺԵ. 24. Չամանակի ժամին և :
Klio ԺԺ :

ի վեր կը հետապնդէր։ Իսկայն Պետտի
ազգեստի յառաջ եկած պինտ օրակներն կապու-
թիւնը, երեսօթեացէս միայն՝ այնքան մեծ
գիջողութիւն մը աւելի տնքնդունելի կ'ընէր,
քան որ էր նախընթաց տարին։ Առաջադ-
կուած կարգաւ օրումը կոչուել տնտեսան-
կան գերիշխանութիւն մը միայն պիտի բը-
լաւ, յիշականին բազմաթիւ անկախ՝ աքշա-
կունի անէ, Հայաստանի թուրքաւորին վրայ
սուսի համարժէք պիտի գտնուար երկրին
Պարթևներու՝ անկասար քաղաքիսում՝
յանձնումի մը։ Եւ օրովհետեւ Հոսթ աստի
չէր ուզէր գահանայ¹⁰², պատասխանը բա-
ցայայտ էր։ Կոչուր յայտարարեց թէ պա-
տաստ էր Տրդատի տալու։ Հայաստանը, այն
պայմանով միայն, որ նա անձամբ Հոսթի
մէջ հպատակութեան ցոյց կատարէ¹⁰³։ այս
պատասխանով և անաս նուէրներով՝ պատ-
գամաւորները ևս գրկուեցան¹⁰⁴։

Այսպիսի պահանջ մը սակայն պինտ-
րական կապութեան նախապէս յեղաշրջու-
մով մը միայն կարելի էր ընդունելի ընել։
Առտի արեւելեան մարտին մէջ յաջող հան-
դիսացած տաջնարդը կորուզան՝ արտա-
կարդ շխալօրութիւններ առաջաւ, օրովս պի

¹⁰² Այս պատճառով ալ Հէնդրարիի (Եւրոն 1155)
առնձանաւորումը կը մերժեմ։ Հոսթի կատարարու-
թիւնը անուանական գերիշխանութեւ աւելի քան
մը կը ձգտէր։

¹⁰³ Դիւն, Կիւ. 21։

¹⁰⁴ Տակ-Տ. Ժն. 25։

դէպի Հայաստան արշարտաժառանգական
 զէնքերու գերազանցութիւնը ի վեր հանել և
 ստալ համաձայնութեան վերջին արդէլքն ալ
 բաւեաց։ Իրերէ հուսակալ Կապուպոպէիայի
 և Գապասիայի՝ Ասիալ գանուսոյ համէական
 բախանդակ բանակներու վրայ վերին հրա-
 մանատար կարգուեցաւ և Ասիայի յուր
 հուսակայիները հրահանդ ստացան իր գե-
 նուսրական հրամաններուն հետեւելու ¹⁰⁵։
 Վէջ լեզէններուն վրայ, որոնք արդէն իր
 նոր հրամանատարական սահմանին մէջ կը
 գանուէին, աւելցան դեռ մեծ գործաժարում-
 ներ։ Պանսիայէն ամբողջ լեզէն մը՝ Ժն-
 Ապպինարեանը, արեւելք փոխադրուեցաւ։
 Բաց աստի արեւելեան բանակին արուելցան
 Իլիբական միւս շորս՝ և Լոյսպական Էր-
 հու լեզէններէն պահեստի գանդերը՝
 որոնք հաւանորէն լեզէնի մը ամբողջու-
 թիւնը կը կաղմէին ¹⁰⁶։ Կորբուդոն այս ս-
 մեղ բանակը, որ հանանուր գանդերու
 տեղակէտով՝ Հոննոսի բանակին կը հաւա-
 սարէր, երկու խումբի բաժնեց։ Էփրատի
 սահմանի պահպանման համար Ասորիքի նոր
 հուսակային, Կ. Կեստիոս Գադոսի յանձնեց
 երեք լեզէն՝ կիրթ Ժ. Փրեակեհանը և Պե-
 սասի երկու լեզէնները Դ. Սկիւթականը

¹⁰⁵ Տակ. Տ. ԺԱ, 25. Հրամանատարութեան ձկա-
 րագրի մասին տե՛ս Պ. Փ., յոդ. 1։

¹⁰⁶ Իւրաքանչիւր լեզէնէն ստաբարար ¹⁰⁰⁰
 ածծ, որեւի՞նչ հոս բնդ տալէնը 6000 հոգի։

և ժն. Շանթատարք. իսկ ինքը 62ի տմասր
և յաջորդ. ձմեւը Բեյրութնէի մէջ հզոր շար-
ձակագական բանակ մը համախմբեց ¹⁰⁷.
Հոս հասաքից Ասորիքէ և. Պանտաէ նախ
Գ. Գաղղիականը, և. Բաղեղանականը և.
Զ. Երկաթապար. յետոյ ասոնց վրայ
աւելցան Պանանիայէն՝ Ժն. Բաղդինարեանը
և. Իլիրիայի և Եգիպտոսի բնակաւ գտն-
դերը: Արեւելքի հզօրտակ թագաւորները
իրենց ուժերով ամբողջացուցին բանակը,
որ առ նստազն 60-000 զինուոր սեւեռած ըլ-
լալու է ¹⁰⁸: 63ի գարնան Հայաստան տըշու-
ւելու համար ամէն բան կարգ և պատրաստ
էր ¹⁰⁹: Պարթևեր նոր կոչութենէն անմիջա-
պէս անհրաժեշտ հետևութիւններն հանելը:
Կը յուսար թէ իր յանկարծական յաղթանա-
կին ազդեցութեան ներքաւով հոսմէական
գերբխանութեան կերպական ճանաչումովը
պիտի գերծանէր, ասկայն երբ Հոսմ ուղծած
էր սցողիտի ստուար ուժերու համախմբու-
մով կոխէն վերակել, այլ ևս այդ նպատա-
կին հասնիլ կարելի չէր: Կորբուզոն դար-
ձեալ սակի յայտեր տուաւ անոր և. արշաւ
սկսելու փայրկենին անգամ մը ևս ծանօթ
պահանջներն դրաւ ¹¹⁰: Ասոր վրայ մեծ ար-

¹⁰⁷ Բաղաւազիտեաններն և. փոխադրութիւնները
այս բան երկար ժամանակի կարգաւ էին: Տե՛ս Klio ԺԺ:

¹⁰⁸ Տաղ. Տ. ԺԷ. 291:

¹⁰⁹ Իստի մաս կոչուեր արեւելքի ուղեւորու-
թենէն ևս կենտրոն սխալմամբ ասոր հետ կապուած է:

¹¹⁰ Դիոն 42. 23. 1. հակասակ Տաղ. Տ. ԺԷ. 27:

քան սրտէնք ընդունիլ այն պայմաները, որոնց հետ Հոսմ Տրդատի հանաչումքը եւ խաղաղութիւնը կը կապէր: Աչ թէ պարթեւ աղեղնաւորներ, այլ մեծ արքային եւ սեփաւ հայդաշին հետամուտ եղբորը պատգամաւորներն էին որ դիմաւորեցին ընդհանները, երբ ասանք ստորին Արամանիի հովիտէն Հայաստան կը մտնէին¹¹¹: Կորբուզուն անոնց բանալանցները ընկերացուց, որպէս զի խաղաղութեան պայմանները առհասարակն: Տրդատ Հայաստանի թագաւոր պիտի բլլար, եթէ նա Հոսմ երթալով կայսեր ձեռքէն թալան ստանար: մեծ արքային հ'առաջարկուէր դաշնակցութիւն մը, որ իրեն պիտի ասար խաղաղութիւնը եւ հանգստութիւն ներքին բարձր դատարարութիւններու: Կողմիկ կարեւարութիւն: Համար: Բանակցութիւններու միջոցին այս անգամ զինադադար չլծարհուցաւ: ¹¹²

Վարարչի պատասխանը նպատակաւոր եղաւ եւ զինադադար խնդրեց: Տրդատ Հոսմէացի դարմաւորին աղաչեց, որ նշանակէ սեփականութեան մամբը եւ վայրը: Ատեղէացի մէջ, որ Պետոս Հոսմէականը գէնքերն այնքան ծանրադէմ արատաւորած էր, սեղի ունեցաւ պատմական հանդիպումք ¹¹³: Կոր-

¹¹¹ Տակ. Տ. ԺԷ. 27:

¹¹² Այս ամբողջ ընթացքը կը ցուցնէ, թէ Կորբուզուն այս անգամ բացարձակաւ խիստ հրահանգներ ունէր եւ անոնց կը հետեւէր:

¹¹³ Տակ. Տ. ԺԷ. 28-29:

բուզածի պնականք Տիւ. Բաշխա Աղէքսանդր
 եւ Կուստէալին փեռան Աննիտա Վիենիկիանսա
 իրրեւ պատանդ հայ բանակք գացին, որպէս
 զի Երաշխատքին ինպուսքին ապահովու-
 թիւնը՝ անոր համէկական բանակին մէջ
 պանուած ժամանակ։ Զոն՝ Պարթևապ ար-
 քային Էդրայր Կոյսեր պատկերին առջեւ
 դեռեղեջ հայկական արքայութեայր եւ խա-
 տապա այլ եւս չիրէլ գացն, մինչեւ որ Զամի
 մէջ Կոյսեր ձեռքն իսկ բնդունէր թաղը։
 Տրդատին դուստրը գաշինքին պահպանութին
 պատ տրուեցաւ, եւ գաշինքին կնքումը ծա-
 նուցուեցաւ Կոյսեր իր նոր հպատակին խա-
 նարհական մէկ պրաթեամբը։ Եւտայ Տրդատ
 հետապա երկրէն, պարթևական հայրենի-
 քին մէջ հպատակութեան ցոյցի անբարդու-
 թեան պատրաստութիւնները տեսնելու հա-
 մար։ Կորբուզոն իր լեղէններով Մոսքի
 մէջ մնաց, որ Գ. Գաղղիականը Կն տար-
 ւոյն մէջ միջնաբերդ մը կանգնած է։ Թար-
 րերդի հայ մատաւրի մը մէջ պանուած եր-
 կու արձանագրութիւնները¹¹⁴ կենդանի վկա-
 ներ են որ հոսմէական պիւտարական սլմբ
 հաւ փերտին տեւականորէն ամբողջած է¹¹⁵։

64 տարւոյ գործուն Կորբուզոն մեծ
 արքային հետ հանդիպում մը ունեցած է¹¹⁶։

¹¹⁴ CIL, III. 6741/42. Desau 232։

¹¹⁵ Տէս Գր. Գ. յոց. 2։

¹¹⁶ Դիւանի Ժամանակագրութեան մէջ պարթևա-
 կան մարտին գրուած տեղէն յոցանի կ'երէւոյ ժա-
 մանակը. տէս Klio 6թ.։

Թէեւ Տաւրիտա կը հասարակ ժխտէ, թէ այդ տեսակցութեան ժամանակ Տրդատի Հռոմ ուղեւորութեան ձեւականութիւններն առհմանուեցան, եւ թէ անոր Հռոմէական պետութեան մէջ գտնուած միջոցին հիւպատի առաինան շնորհուեցաւ¹¹⁷, սակայն ինքնուայտ է որ այդ հանդիպումին՝ Համի եւ Տիդրանի մէջ խաղաղութիւնը կնքուեցաւ:

Այսպէս ստար օտարտան տաժանեկի աշխատանքէ վերջը Հռոմ իր նպատակին հասած էր: Պարթեւ արքան վերահաս եղած էր, թէ հռոմէական դրացւոյն հետ խաղաղական համաձայնութիւն մը եւ հայ երկրին վրայ աղտեցութեան բաժանումը, քաղաքական այդ կենդրոնական հարցին՝ ամենաշահաւէտ բաժանումն էր նոյն իսկ իր պետութեան համար: Տրդատի՝ Հռոմէական կոյսեր ստջեւ ճի՛ստ ամառը բրած հպատակութեան ցոյցը, արեւելեան քաղաքականութեան նոր գարաշրջան մը բացած է, որ թէեւ կէս դար յետոյ Տրայանուսէ բնդմիջուեցաւ, սակայն անոր արկածախնդրութենէն յետոյ գարձեալ վերսկսու:

4- Ներսնի պարթեւական քաղաքականութեան նպատակները եւ ուղիները:

Ներսնի պարթեւական քաղաքականութեան բնթացքը մեր աչքերու առջեւէն հո-

¹¹⁷ Տակ. Տ- Փե. 31:

լովելէն յետոյ, ժամանակ է, որ իրրեւ վեր-
ջարան անոր նպատակներուն անբնդհատ
միասնականութեան եւ ժիջոցներուն այլա-
զանութեան մեր տեսակէտը հիմնաւորենք։
Ներոնի տրտաքին քաղաքականութեան տ-
մէնէն ծանօթ այս հոտուածին ուղիղ հակա-
ցողութիւնը իսկ պիտի տայ մեզի միտղոյն
չբնականութիւն լատիպի նսնաշման ուղին։

Ներոնի կատաղւորութեան՝ առաջին օրե-
ւէն իսկ, արեւմուտքէն արեւելք յեղակարծ
չբնութին ստիճիք առնած է արեւելքի քա-
ղաքականութեան կատարեալ վերադարձը,
որու պատճառ եղած էր՝ իր մահէն քիչ ա-
ռաջ՝ Կլաւդիոս իր տրտաքին քաղաքակա-
նութեան զուտ բրիտանական ուղղութեամբ։
Մենեկա եւ Բուսա, պետութեան գլուխ
անցնելուն պէս արեւելեան խնդրոյն ուշա-
դրութիւն դարձուցին, նախապաշարումէ
վերջ կելուով քննեցին յարաբերութիւնները
եւ այն կորակացութեան հոսանք, թէ Աւգոս-
տոսի սկզբնութեամբ հոյակապ քաղաքակա-
նութիւնը պակասաւոր ենթադրութիւններու
վրայ հիմնուած էր։ Առաջին Կոյսեր օրերէն
ի վեր կրկին ու կրկին հետապնդուած պար-
թեւ աղբեջութեան կատարեալ տրտաքումն
երկրի մը վրայէն, որ իրոնեան ժշակոյթի
խտրապէս ենթարկուած էր, կարելի է տես-
կանորէն ձեռք բերել ժողոյն գինուորական
ամենաբուն ուժով։ Մակայն քաղաքական
այս ձգտումը, հետաւոր արեւելքի նախա-

տին վրայ սնահամեառ մեծ թուով լեղէն-
նէր պխալ կապէր :

Այս դրութեան հակառակ՝ որ նախըն-
թաց փարչութեան տրեւելեան խնդիրներու
հանդէպ ցոյց առած շահադրդոսիքեան պա-
կասութեան պատճառաւ կատարեալ քոյքա-
յումի յանդած էր, նոր փորձները քանադաւ
են նուազագոյն միջոցներով տրեւելեան սահ-
մանին վրայ մեծագոյն ապահովութեան
հասնիլ : Անոնք հեռամասու եղած են արեւե-
լեան գրացոյցի հետ համաձայնութեան մը, որ
պխալի հիմնուէր այնքան երկարատեւ կառույ
աւարկաց դարձած միջնաշխարհին մէջ՝
իրենց երկակսոյմանի ունեցած սրղարացի
շահերուն փոփոխակի նախադասին վրայ :
Երկու տեսութիւններէն եւ ոչ մին կրնար
միւսին թողուլ : Հայաստանի վրայ միայ-
նակ արամադրելու իրաւունքը՝ ուստի
փորձեցին ռազմագիտօրէն այնքան կարեւոր
պէս երկրին վրայ ազդեցութեան բաժանու-
մով կայուն համաձայնութեան մը ելքը
գտնել : Հոս արամադիր էր, պարթեւ թա-
ղապահանքին : Հայաստանի տիրապետու-
թիւնն ընդունիլ, եթէ նա ուղէր իրրեւ աւա-
ստաւ : Իշխան մը հռոմէական տեսական
գրութեան յարիլ : Մամսէն ¹¹⁸ աւաջինն է,
որ հակառակ Տակիտոսի եւ ձեռակցարի
ընդգիծապարտութենէն ապրուած հնազոյն հե-

¹¹⁸ Հո. Պատմ. եւ. 384 շջ. 2

տախտոցներու՝ յայտարեքած է քաղաքագիտական նոր դիտումին անկախ նկարագրերը եւ ներքին իրաւացիութիւնը :

Հէնդրքսըն ¹¹⁰ այս նոր ուղին՝ անուանուելուն տատառութեան քաղաքականութիւն կ'անուանէ . եւ իրաւունք ունի, այն տեսակէտով որ Պարթեւնիքու արքայեղբոր վրայ հռամէական դերիշխանութիւնն անհամարձայնութեան մը պարագային շատ խնդրական տրժէք կրնար ներկայացնել : Հայաստանն ամէն հասնականութեամբ՝ այդ օրաբաղային Հռոմի համար կորսուած էր, եթէ սահմանապահ դաշդերն այնքան ուժեղ նախատեսած չլլային, որ կարենային անմիջապէս դրուել երկիրը : Հէնդրքսըն խնդիրն միայն հայկական կողմէն կը դիտէ : Հայաստանի մէջ՝ կառարարած մեծ գիջոյութեան նպատակն էր Տիգրանի պետութեան հասնայորձակ քաղաքական հասկացողութիւն մը, որ եթէ գլխաւոր արդէրք բարձուէր արիչ ու եւ է գծաւորութեան մը պիտի չլարէր : Հայաստանի մէջ հռամէական շահերու ապահովումը կը հասապնդուէր, ոչ թէ այդ երկրին վրայ որ եւ իցէ իշխանութեան մը եւ պարթեւական ազգեցութեան արտաքսումին ձգտելով, այլ արեւելքի մեծ պետութեան հետ վստահալից յարաբերութիւն մը հաստատելով :

¹¹⁰ Ներքին 154 շջ. 2 :

Ուրեմն նոր հաստատարութիւնն արեւելքի մէջ ի սկզբան աշխարհակալութեան միտք չունէր․ պիտի որոհողանուէր երեք գետնաժամանեքաւ աղբաւտեանն չին ծրարերը, որ պետութեան տնօրէնական հարամասերը հանուակ՝ Գանուքէ եւ Էփրատէ անդին չէր ուղեր բնդարձակել։ Սենեկաւ¹²⁰ այս պարագայը՝ իր անհրաժէն ետքն ալ՝ հրապարակաւ պաշտօնանած է, երբ Կոյսրը որդաւ պէտ արդէն ուրիշ ուղիներ մտած էր։ Նոր քաղաքակաւութիւնն աւելի իր միջոցներուն քան թէ նպատակակէտին մէջ հր խտարի նախարդէն։ Պարթեւ, դրացւոյն հետ հայկական խնդրոյ մտին վերջնական հաշուեյարդարն ընդհանուր խաղաղութեան եւ անտեսական գարդացումի նոր պարաշրջանի մը նստրան պիտի հարթէր․ զայս արդէն Աստուտոս իր Կոյսրութեան վախճանը եւ նպատակն տնտնած էր¹²¹։

Տասնամեայ մարտին տմբոյջ յարախոխութիւններու մէջ անյարդարդ որոհողանում է նոր նպատակակէտը․ այս իրադրութիւնը չէն վախեր նաեւ այն երեւոյթական շեղումները, որոնք տեղի ունեցան այն միջոցներուն, երբ հետապնդուած հասկացութիւնը գետ անհասանելի էր։ Տրդատի նախադրման տառաջարկը նախ երեւան հաւ զայ

¹²⁰ Qu. nat. I. praeft.

¹²¹ Ազատական խաղաղութեան մասին տ. Gardi-hausen. Aug. I. 481, 500։

Շնի, Շնի և Շնի բանակցութիւններու մասնակց¹²², Յիւն Կարբուզոն զայն կ'ընդգրկէ, Ռանդէայի մէջ Պետտի և Շնի շտաբի մէջ պարթեւական պատգամաւորութեան բանակցութիւններուն խնդրոյ նիւթ կը դառնայ և ի վերջոյ Շնի աւաւր խաղաղութեան դաշինքին հիմը կը կազմէ¹²³ :

Հայաստանի թաղաւորութեան Տրդատի շտաբնաւորին մէջ տմանք ուղամ են նաւ դադարեղն յետակայում մը և գէղի աւաւտական քաղաքականութիւնը յետադարձ մը տեսնել¹²⁴ : Կարբուզոնեան Յիւ զաշինքին մերժումը և անոր կցումը՝ Հայաստանը նաւանդի վերածելու հրահանգը՝ Տրդատնոր հետապնդած ծրարերէնքուն անդրադարձ մը համարուած է¹²⁵ : Եսկայն այդ երկու գէղքին ալ տեսանելի նպատակներու փոխոխումը որդիւնք էր փոքրիկինն պահանջ կողմ խոհեմական նկատումներու, և հրաժարում մը չէր նշանակեր գլխաւոր նպատակէն, որ վերջ ի վերջոյ ալ մեռք բերուէցու :

Հայաստանի գրաւումով վերջնական կարգաւորում մը մեռք չէր բերուած, քանի որ Պարթեւ պետութիւնը մասնակից իսկ չէր եղած կոտին : Տիւրանի թաղաւորութիւնը կը նկատուէր միայն իրեն առ-

¹²² Տե՛ս վերը յօդ. 1 :

¹²³ Տե՛ս յօդ. 3 :

¹²⁴ Ռէզնէն վերջը Հէնգրաւն, ներքն, 177 չէ. :

¹²⁵ Ռնգ, 182 չէ. :

ժամանակեաց յուժսւմ մը, որով ըստ կարեւոյնն պիտի գիտննար Հոսմի Համար վնասեան մարտին կոնխանչողս թիւնը ։ Բնական է որ այս պարագային ազատաւստեան քաղաքականութիւնը վերապին ձեռք սանուէցաւ¹²⁶ ։ սակայն Հոսմեական ծրարով Տիգրան պարգտալէս Տրդատի տեղակալն էր, որ իր անիրաւախօս վարձուէրին պատանաւստ, ժամանակաւորապէս կ'արգիւնէր իր արքայական իրաւունքներու պարծալքեմէնէն ։ Թէ՛ Կորբուդան եւ թէ՛ Կառապարտ թիւնը Տիգրանն անմիջապէս լքեցին, երբ Պարթեւնիքու Հեռ ծրարութեամբ Համաձայնութեան դրոյթի հաստատեանութիւն մը ներկայացաւ ։ Վերջ տեսանք թէ ի՞նչպէս Կորբուդան արդէն ճիշդ պարտան՝ վերապին քաղաքականութեան հին ուղին կը մտնէր¹²⁷ ։

Հոսմեական կառավարութիւնն այդ միջոցին իր կուսակալը մարկարեկած է, վասն զի իր կարծիքով վերջնական Համաձայնութեան ստանջ խնդրական երկրին չքամով, նոր յարաբերութեան հոգեբանական էական նախապայմանն մը կը բարձուէր ։ սակայն Տիգրանի կամ ուրիշ Հոսմեական արքայնեակի մը վերահաստատումի խնդիր չկար, մանաւանդ թէ Պետրի հրահանգ արտեւցաւ երկիրը վերադարձի եւ նահանգի վերածել¹²⁷ ։ Բայց նա ալ, Կորբուդանի պէս, պի-

¹²⁶ Տե՛ս յոգ. 2 ։

¹²⁷ Տե՛ս յոգ. 3 ։

տէր թէ Հոսմ կը ձգտէր Տրդատի գերջնական նանաշումին յանդիշ, եւ իր սրբաբանութեան առեւն այս ծանոթութիւնը ազատագրածով եւ յայտարարած է թէ իր կառավարութիւնը Արշակունիի մը Հայաստանի վրայ թաղատարելուն հիմնական պատշաճութիւններ չունի ¹²⁷ : Այլի պարնան Հոսմէական ըստնակցութիւններն ալ բացայայտ կը զուցնեն թէ պարթևական մարտը՝ Տրդատի Հոսմէ կախումին ձեռակառնութիւններու եւ ոմոնց միջոցով արտայայտուած Հոսմէական֊արարթեական յարաբերութիւններու Համար կը մղուէր ¹²⁸ : Հարցը այն էր թէ արդեօք Հոսմի գերիշխանութիւնը՝ երկրին Պարթևներու յանձնումին պատշաճ քաղաքկում մը միայն տէաք էր բխայ, թէ թաղի առշտութեան ձեռակառնութիւններով Հոսմի՝ Հայաստանի վրայ իշխանութեան մասնակցութիւնը՝ արեւելքի ժողովուրդներու գիւրացկան խառնուածին վրայ խորտակն տէար էր դրուածուի :

Հոսմի կառավարութիւնն երկու կերպական տարբերու մէջ իր գերակայութիւնը կ'օգտէր տեսանկի բնիշ : Հայաստանի դրաւումը գտնէ այնքան առեւն տեւելու էր, մինչեւ որ թաղատաշանջը հպատակութեան ցոյցը կատարէր : Իսկ այդ հանդիսաւոր գէպըրը տէաք էր Հոսմ տեղի տնննալ, ուր արշակունիները մինչ այն միայն իրրեւ կալանաւոր եկած էին : Այս պաշանջը պարզա-

տղօ մեւտկանութիւն մը համարուած է, որ ծանր գէպքի մը պարագային Հայաստանի աւաստաութիւն հաստատարութեան ոչ մէկ գրաստիան կու տար ¹²⁶։ Այս կարծիքը ի վեր կը հանկ ուն մեւտկանութեան հիւսիսարեւմտեան կողմէ պնտհաստանքի թեքութիւնը, որ շատ յանախ անհնարին կը դարձնէ մեղի արեւելեաններու պայտամեկութիւնը հասկացողութիւնը։ Արկրին գրաստմը եւ թագաւորին ուղեւորութիւնը գէպի թշնամւոյն մայրաքաղաքը, հոն հպատակութեան խոնարհ ջոյց մը կուտարեւր համար, ոյնպիսի իրադարձիւններ են, որոնց նոյն ժողովրդեան եւ ոմոր գրայիններու վրայ յառաջ քերած քուան աղաւորութեան վրայ մենք՝ Վերայի գալինքի սերունդս՝ ոյլ եւս չենք կրնար տարակուսի։ Այսպիսի պայմաններ ընդունելի ընող թշնամւոյ մը ոյթը, կը պարզարուի փաստայ պատկոյ մը, զոր եղծանել ի վիճակի են իշխանութեան շարաշար գործածութիւնը կամ ժամանակի երկուքութիւնը միայն։

Արշակունիին Հոսմ ուղեւորութիւնն՝ արեւելեան ժողովուրդներու վրայ իր առթելիք ոյս հոգեբանական աղբեցութեանէն զատ՝ երկրորդ նպատակի մը եւս յիսի ծառայէր։ Կայսրը՝ թագաւորն Հոսմի արքունիքը պնտում պահուն, երախտայ ապացոյցնե-

¹²⁶ Հոմ. Պատմ. Է. 236-240.

բով առաջացած է եւ անոր հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ մտած ¹²⁰ : Անձնական սոցիալ. յարաբերութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը պիտի ունենար մեծ արքային հետ յարաբերութիւններու վրայ ալ, քաղաքագիտական հարեւոր միջոց մըն էր : Վասն զի ճիշդ արեւելքի երկիրներու մէջ, աւելանալով կառավարութիւններ կը արեւն, արքայական բարեկամութիւնները միշտ դաշնակցութեանց յաւաքոյն շարքին եղած էին :

Այս խոհեմ քաղաքականութեան արդիւնք եղած է իրապէս ալ պարթեական բարեկամութիւնը : Եւստանք թէ Կորբուզան Նին մեծ արքային դաշնակցութիւն մը առաջարկած է ¹²⁰, եւ հետագայ իրադարձութեանց մէջ որոշ դժեւր կը մտանանշեն թէ սոց. դաշնակցութիւնը կերտած է : Եւստանային դէպք Ներսէս փորձած է, Վաղարշի հետ յարաբերութիւններն ալ այն սխալի մասին անհանգիստութիւններ, որոն հետոյ էր Տրդատի յարաբերութիւնն՝ անոր հետ սոց. ընդհանրութեան մամանակ : Կրկին աւելի չհասնելով է մեծ արքան հետ սոց. ընդհանրութեան եւ երբ սոց. զգուշութիւնը իշխանը պատրաստակամութիւն չցուցուց : Ժամագրութեան մը խառնաւոր, որ տեղի պիտի ունենար իր Ասիական պարագային ¹²¹ :

¹²⁰ Գրեթէ ԿԳ. 1, 2—7. Տե՛ս Ներսէս, 131 :

¹²⁰ Տե՛ս ԺԳ. 3 :

¹²¹ Գրեթէ ԿԳ. 2, տե՛ս վաղը ԳԳ. Գ, ԺԳ. 2 :

Արշակունիին պաշնակցի բարեկամական
 պայտամեները՝ Կեսարնեբու վերջին շատախ-
 փին հանդէպ, տեսահման էին եւ անոր ան-
 կումովն իսկ շփերջացան ¹⁵²։ Վեպտախա-
 նասի հանդէպ ալ պարիեւ արքան պաշնակ-
 ցութեան վրայ՝ իբրեւ հիմնակէտը իր քաղա-
 քականութեան, անյուղաղդ հաստատ մնաց։
 Եւր նոր կայսրը իր պաշնակալութենէն ան-
 միջոցէս յետոյ մեծ արքային հետ յարա-
 րեյութեան մէջ մտաւ, թողաւոր 34-100
 միաւոր մարտիկներու պնական պունդ մը
 արամադրեց՝ անոր գէպի Հոռմ արշալին
 համար ¹⁵³։ Եւ, ինչպէս որ հետ ինքք ազդու
 մարտակցութեան մը պատրաստակամու-
 թիւնը կը ցուցնէր, նոյնպէս ալ Վիլի Լիւաննե-
 րու յարձակումի պարագային իր համկացի
 պաշնակցէն՝ իշխանագունի մը ստաջնոր-
 դութեան տակ՝ օգնական բանակ մը պա-
 հանջած է ¹⁵⁴։ Իր այս փափաղին մերժումէն
 յառաջ եկած է երկու վեհապետներու բու-
 րեկամական յարաբերութեան ստաջին պըղ-
 տորումը։

Եթէ Վիլին նոր կացութեան թաղաքական
 երեսը սցապէս պահապանցի, կարգաւարում

¹⁵² Յերակոյտէն պահանջեց Ներսէի յիշատակը
 պատուելու համար։ Ներսէ, 57։ Եւր 20 ասորի յետոյ
 արեւելքի մէջ Կեղծ Ներսէ մը երկուսի հետ, անոր
 մասին կը պատմուի։ *favorabile eius nomen apud*
Parthos hui (տեղ)։

¹⁵³ Տե՛ս Վեպտախախաս, 4։

¹⁵⁴ Տե՛ս Dom 2, Յոգակոտո փան շրէտկան
 մարտի է, 245—250։

մը պատճառ էր, բայց գիշերաբաժան ասպաշու-
 վութիւնն ալ չէր տնտեսուած. Յէին Կար-
 բուցան աստրին Արածանոց վրայ ոչմմեան
 Աարքերգի մօտ իր գերարձէր Գ. Գաղգիտ-
 կան լեզէսնին միջնարեղ մը կառուցանել
 ստեւած էր ¹²⁵: Թեկ Ենին համէկեան պունդ
 մը Վրաստան կը պնտէր ¹²⁶: Աստեք կը
 ժամանակէն ոչն տմբական գրտիեան երկու
 ծայրակէտերը, արտ Կարբուցին խաղա-
 պութեան կնքամէն յետոյ հաստատած էր՝
 Հայաստանի աստատութիւն հաստատութե-
 թիւնը տմէն պարտպոյի մէջ ասպաշուփերու
 համար ¹²⁷: Տակիտու կը վերջէ թէ Յէին
 տմբոյջ հայկական սահմանին երկարութեան
 պայտիթիւն տնէր ոչն բարձրամարդ տմբոյ-
 ներու պաւին ¹²⁸, ար ուրիշ բան չէր եթէ ոչ
 մեղի Են տարիէն Տանթի հայաստակ պետու-
 թիւննեթէ կտպմուած պակին նար յարտե-
 բութեան Զարպիկ պատշաճեցումը ¹²⁹: Հա-
 մէկեան ոչն պունդերը, արտեք Տիգրանի իշ-
 խանութեան ժամանակ Հայաստան կը գրա-
 նուէին, հէյկեանեան արդեցութեան ենթակայ
 պրտցի պետութիւններու մէջ՝ Կամմարեանէ
 մինչեւ Վրաստան՝ սահմանաբերքերու չրդ-

¹²⁵ Տեւ վերք լոյ - 3:

¹²⁶ CH. III. 6652:

¹²⁷ Եւրանի վերջին աստրինեքու Փարք Աւրա
 պանուոյ գիշերաբաժան ուժերու ժամին տեւ Գ, Գ,
 լոյ - 1:

¹²⁸ Տեկ. Պատմ. Բ. Գ):

¹²⁹ Տեւ վերք լոյ - 2:

խոյնի մը մէջ ամփոփուած էին : Անուանա-
կան պետութիւններուն գինուորական ուժե-
ղացումը պարթեւ իշխանէ մը կառավարուած
Հայաստանի վրայ հռոմէական սպիւն-
քեան դուռը բաց պիտի պահէր :

Արեւմտեան պատերազմը Հռոմի կա-
ռավարութեան փափայլին համեմատ վերջ
գտած էր համաձայնական խաղաղութեան
մը կնքումով : Իսկ եթէ Հռոմի պետու-
թեան ի նպաստ շատ կարեւոր ուժերու տե-
ղափոխութիւն մը յառաջ եկաւ անկէ, առար
պատճառն եղած է վրկանեան ապստամբու-
թեան համբնդանքութիւնը, որ այդ վճռական
փայրկներն Արշակունի պետութիւնը տկու-
րացուցած է :

Պարթեւական խնդրոյն ամբողջ տես-
չութեան Հռոմ վայելած է թշնամւոյն հիւ-
սիս—արեւելեան դրացւոյն գինուորական հա-
մադարձակցութեան մեծարժէք առաւելու-
թիւններն եւ տոսէք էին գրգռապատճառը, որ
պար մը յետոյ Անտոնինոս Պիտը վրկանե-
րու հետ յարաբերութեան առաջնորդած
են ¹¹⁰ : Ի՞նչ մեծ արքան իր բոլոր ուժերուն
կը կարտաէր ապստամբութիւնը արեւելքի
իր ընդին մէջ դադելու համար, ապին
հռոմէական բանակը կրցաւ դիւրութեամբ
Հայաստանը գրաւել եւ այդ երկրին մէջ ամ-
բուղէս խաղախուի :

Պարթեւական պետութեան երկու գրու-

¹¹⁰ Aur. Vict. epit. 4 :

ցիւներու. համադրութեանցում իրենք չեն գտնուակցութեան մը կնքումքին տալովորդում է. վրկանեան նոր պետութեան վրայ Հոսմի տեսական պաշտպանութիւնը, որ անձուկ գինակցութեան մը նկարագրին ունէր, ապ-
 գեցիկ գէնք մըն էր Պարթեւնիւրու գէմ :
 Լեռաջարկում պաշինքին գինուրական ,
 քաղաքական և անտեսական տեսերու-
 իրեններն , որոնց վրայ յետոյ մանրամասնու-
 րէն պիտի խոսինք ¹¹¹ , համակական պետու-
 թեան համար այնքան մեծ էին , որ չեմ տա-
 րակութիւն տնար կնքութեան վրայ , ինչու այդ
 մեկի և ոչ ուրի մը տանգում է :

Վրկաններու երկրին Հոսմի պաշտպա-
 նութեան Լեռնակաւային , արդէն ապաւան-
 տեան երեք գետերու սահմանին ծրարիւր
 խրամատում էր . և նոր յարարութիւն-
 ները Հոսմական քաղաքականութիւնն ինք-
 նարեքարար նոր ուղիներ կ'առաջնորդէին :
 Վրկանեան պաշինքը և Հնդկաստանի վա-
 ճատականութեան Ակտումեան պետութեան
 կողմանէ վտանգումը՝ բնութագրում են նե-
 րոնի կառավարութիւնն արեւելեան աշխար-
 հակարարութեան ուղին մտնելու . հրկական
 պատերազմը և արեւմուտքի ապաւանքու-
 իրենք արդէնք եղած են այդ աշխարհակա-
 լութեան կառարեալ հասունութեան և յա-
 ջողութեան :

¹¹¹ Տեա Գ. Բ. Դ. 2 և 3 :

Վերականգնելու պարթևական պետութենէն անջատուածին ատաւելաթիւներէն չգրկուելու փափուդք՝ նոյն սահմանում է Պարթևական մարտին վերականգնելու ժամանակակէտը¹²։ Եւ ապա նոյն մարտին եւ խաղաղութեան պաշինքին նոր երանդաւորում մը տաւան՝ Պարթև արքան Յէին իր գէնքերն Հռոմի գէմ դարձուցան էր որպէս զի ազատէինք զինքը հռոմէական սպառնացող շրջափակումէն, որ կը ձեռաւորուէր Հայաստանի դրասամովր եւ վերականգնելու պաշնակցութեամբ։ Սակայն հակառակ իր Ռանգէայի յանկարծակի ձեռք բերած արդիւնքին՝ չէ յաջողած իր սյո մտադրութեան մէջ։ Արեւմուտքի մէջ՝ ստիպուած էր դռնանալ իր եղբոր անձին մէջ՝ իրրեւ հռոմէական հաղատար Հայաստանի, հարապոյն զրադի պետութեան բարեացակամութեան դարեղ ապահովութիւն մը շահելով, իսկ արեւելքի մէջ Յէին ճանչցուած վերականգնելու պետութիւնը ոչ իսկ եւս կարելի չէր ջնջել։

Հռոմէական-պարթևական պաշնակցութիւնն ալ այս ազդեւն յիսուելով մասնաւոր ներբերանդ մը կըր ստանայ, երկու արշակունիներ սլծմ արդէն հռոմէական իշխանութեան շրջանակին մէջ ոգակուած էին։ Սնանցմէ մին՝ իրրեւ թագաւոր Հայաստանի, անմիջաբար պետական բնկերակցութեան մէջ

¹² Տեւ վերջ 104. 2։

մասն չը. միւսը՝ Էլքաններու վրայ իշխող հորեղբորորդին՝ Կայսեր հետ կապուած էր պաշտակցութեամբ մը, որ հռոմէական սրահապանօրական իշխանութեան նկարագիրն ունէր, եւ այսպէս պիտի կրնար նմանապէս կախուի ադերսի վերածուիլ։ Սերեմի Սերահուսի անունը Հռոմի անունն առջեւ խորապէս խանարհած էր արդէն, երբ մեծ արքան ինքնին Կայսեր հետ պաշտօնօրէն թիւն մը կնքեց, եւ առաջ Տիգրանն ալ մտաւ սոյն ճամբան, որտ քրայէն հնար էր գտնի Հռոմի պետութեան ենթարկումի առաջնադպի։ Հռոմ յայտնապէս կը գիտէր զաշխարհութիւնը ամենայն բարեկամութեամբ սցառադրութեամբ դարդացնել։ Ներսէի՝ մեծ արքային սեղանը Հռոմ սցեխու հրաւերը, ուր՝ արքան մարդկային յիշողութիւնը կը գորէր, տաւր թագաւորներ կո՛մ իբրեւ հպատակ եւ կո՛մ իբրեւ պերի ընդունուած էին, առաջին քայլն էր դէպի սոյն հպատակը։ Վաղարշ սոյն առաջին յարձակումը խոհեմարար մեղմած է։ Սակայն Ներսէի ամբողջ հիւսիսարեւելեան թողաքակտութիւնը, որ Կասպից ծովու եզրները հասնիլ կը ձգտէր, անոր աշխրհերու վրայէն վրկանեան զաշխարհին հետ անմիջական հաղորդակցութիւն մը հնարաւորելու համար, զեռ միշտ կ'աշխատէր պարթեական պետութիւնը քաղաքական եւ անտեսական կախումի ցանցով մը

պատեւ ¹⁴³ : Արեւելքի մէջ յատաճացող խո-
րացումին դէմ ծագած յեղաշրջումի բռն-
շարժումը միայն, որ Ներսէսի անկումին
պատճառ եղաւ, այդ միջոցին Պարթեւ պե-
տոյթիւնը չխաղաղական գրաւումէն ազա-
տած է :

Ազգաստեփ օրերէն ապրին առաջին սնո-
ւում Ներսէսի կատախարութիւնն էր, որ նոր
սեռակէտներով անկախ արեւելեան յաղա-
թականութիւն մը կը հետապնդէր : Այս նոր
ընթացքին հեղինակներն ի սկզբան նոր ապ-
րու միջոցներով հին պաշտպանութեան
նպատակին ձգտած են : յետոյ խնդրոյն ներ-
քին դարդացումէն առաջնորդուած են միշտ
ստաւիյացոյն ստրածումի հնարատրու-
թիւններու : Գծրախտտրար մեր ազգի բներու
փնտեր թոյլ չի տար մեզի նոր յաղաթա-
կանութեան վարիչ անձնաւորութիւններու
հարցը դա՛ւացուցիչ կերպով բռնելու : ամե-
նապարզ տարրական ցուցմունքներէ անդին
չենք կրնար անցնիլ :

Ի՞նչեւ Յ2 տարին կատախարութեան դե-
կախութենէն էին՝ պահակադուայի պետը՝
Ափրանիս Բուսուս ¹⁴⁴ եւ կայսեր օւսուցիչը՝

¹⁴³ Տե՛ս վարդ Գլ. Բ, լող. 2 և 5 : Ներսէս հիւ-
սիս-արեւելեան յաղաթականութիւնը յաճեալն զՀոս
Պարթեւներու անկախութեան դէմ ազգութեան կը, ժող-
կացի շուէր Երվէրտի (1294) եւ Զիջնէքի (137) Ան-
թաղքան երեւակայական խորհուրդներն :

¹⁴⁴ Իր հազումին եւ կենաց մասին հիմա. CHL-
ժԲ. 5842 :

Մենեկոս : Իրենց անփափկի տրամեխքն է ուրեմն Պարթևական մարտին յաղաթական այս նպատակը նշանակելը : Բաւոս՝ նարբու-նեան Պաղպիտչի Վաղիոյն՝ հոռմէացի տապեա մըն էր : Երբ Աղբաղպիտայի մատահաթեամբ Ելին իրրեւ պրեաորնէրու միայնակ պեա ¹⁴⁵ պաշտանի կոչուեցաւ , որդէն տաւանակ տաքինեքով պաշտածափաթած էր արքանի եւ պետական վարչական ծառայութեան մէջ : Հակասակ որ Տակիստոս գինքն այս սաթիւ vir egregiae militaris famae կ'որակէ , կ'երեւոյ թէ գինուորական արժանիքներ չունէր ¹⁴⁶ : Պետութեան յաջող վարչութիւնը , որ ներսնի տառջին տաքինեքուն պարծանքը մեայած է միշտ , կ'երեւոյ այս փորձ վարչական պաշտանէին մէծ արդիւնքն եղած է :

Այս պարծնական ուժին աորնիքը , իրրեւ րաժանեկից իր իշխանութեան , կը պաշտանափաթէր նորամիտ եւ բնութիւն Մենեկոսն : Նա աւաջնորդն է իր մամանակին սերունդին , որու շողաղուն եւ հակասութիւններով չի նկարագրիր անոր գրաթիւններուն եւ սփին մէջ իրեն վճիռ որոակերացումը գտած է ¹⁴⁷ : Մենեյած աղնուականութեան առաջ-

¹⁴⁵ Տակ. Տ. ժԲ. 42. Այլուստի տեղումէն յետոյ թիկնապահներու հրամանատարութիւնն երկու հոգոյ յանձնուած էր :

¹⁴⁶ ՏԼԱ. Friedrich, Berl. phil. Wochenschr., 1914. 1343 :

¹⁴⁷ ՇՏՏԱ. Norden, Kunstprosa I, 312 չէ :

նախարդ չընտանակներու մէջ՝ ամենանորը
 դրոշմով պաշտատեան մըն էր. երեսուսոր-
 զուիեան մէկ մասն անցուցած էր իր մէկ
 մօրեղբոր մաս, որ Եղիսիմոսի փոխարքայ
 եղած էր ¹⁴⁹։ իր նիւթական մեծ կարեզու-
 թեան անտեսութեամբ անդրադոյն դարձնա-
 կան փորձառութիւններ միմեքան էր. ասանց
 զբայ կը բարդուէր իշխանստեան, ու մեկ
 կամք մը, որու համար դարձելն էւ արեւել
 կենսափայլի ձեւ մըն էր ¹⁵⁰։ Այս յատկու-
 թիւններով՝ շատ յարմար էր ինքնակաց
 դիրքի մը հոգը ստահապետին աւրելիւ,
 որու հետ, հակառակ երկարատեւ համարա-
 ծակցութեան, անձնական սերտ յարաբերու-
 թիւն մը շունէր ¹⁵¹։ Կ'երեւայ թէ Կոստանի
 կատարարութեան ժամանակ ստեղծուած
 պետական մէկ կարեւոր քաղաքագոր-
 թիւնը ստանձնած էւ պայն միջնորդ դարձա-
 ծած է իր սպիւնդութեան ¹⁵²։

Այս երկուքը, որանց բաժինը վարչու-
 թեան մէջ դժուար է ճշդիւ որոշել, հոսմէա-
 կան արեւելեան քաղաքականութեան նոր
 դարաշրջանը սկզբնաւորած են։ Պիտի տես-
 նենք թէ քաղաքականութեան նոյն թակ դէպի
 աշխարհակալութիւն չըջումը՝ դարձն է երի-
 տաւարդ ներսի՝ ոչս երկու մեծ խորհրդա-

¹⁴⁹ Cons. ad Helv. 10, 2.

¹⁵⁰ Հ. Ներսէն 60.

¹⁵¹ Երբեք իր պաշտօնակցի մասին ջերմ ար-
 ասույթութիւն մը չունի. համար. Friederich 1344.

¹⁵² Անդ.

ստաներուն, որոնք ՏՏին, երբ վրեժնեան դա-
շինքը կնքուեցաւ, գետ անկասկած իրենց
ազգեցութեան քաղաքին վրայ էին:

Թէ 62ին՝ իրենց քաղաքէն յետոյ՝ ա-
նոնց դարձն ո՛վ յառաջ վարած է, չենք
կրնար նոյն ստուգութեամբ հաստատել: Էս
ստիպումը ենք գտնուելու շնորհիւ ոյն
անձերու խումբը, որոնք վերջին տարիներ
մէջ կոյսեր վատահոթութիւնը վայելած են:
Կորսուցին տարակոյս չկող, որ արեւելեան
ինդիքներու քանակցութիւններու մէջ տուա-
ջին ձայնն ունեցած է: Իրեն կից կոյսեր
գեր վարած է իր տարիներու պնտկանը
Տի. Ասիոյ Աղեքսանդրը, որ հակառակ
հրեայ ըլլալուն կոյստոյն փոխարկող էր
է 152: Ափոնիոս Տիգրիսինոս պահակապետն
էս, որ կոյսեր արեւելքի ազգերութեան
ընկերակցած է 153, անշուշտ առանց ազգե-
ցութեան չէ իմացած: վերջապէս կոյսեր
վատահոթներէն ծանօթ են մեզի՝ կարող քա-
ղաքապետ Պետրոնիոս Տուրպիլիանոս 154 և
կրտսիքն Թուսիոս:

¹⁵² Արեւելքի այս էրկու շնորհաւոր կոյսակա-
ներու մասին ՀՃՄ. Գլ. Գ. 107. 1 և 2:

¹⁵³ Տե՛ս վարդ Գլ. Գ. 107. 2 և 3:

¹⁵⁴ ՀՃՄ. վերջ 107. 2. իր մասին PIR, III, 30:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՆԵՐՈՂԻ ՀԻՄՆՈՒՄԱՐ ԵՒ ԵԼԵԱՆ ՓԱՂԱՓԱՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մտմտէն¹ տառջինն է, որ ներսնի եթովպական ծրար ընկրք ճշդիւ անջատած է առնորդէն Կապտանի երկրներէն մտադրած արշաւէն։ Այս ձեռնարկութեան հարց չարք մը աղբիւրներ հասած են մեզի։ Տակիաստ (Տ. Ժէ. 36), Կոյսեր Նիին գէղի տրեւելք ծրարած ուղեւորութեան առթիւ, կը խոսի նաեւ Եգիպտականին կից արիւշ ծրար ընկրք մը, Գիան (ԿԳ. Տ. 1) 65 տարուայն համար կը պատմէ, թէ ներսն անձամբ եթովպիա եւ Կապտանի գոներն արշաւելու դատմէն ետ կեցած էր։ Սոււտան (Ներսն, 15) կը շիշատակէ գէղի Կապտանի գոներն արշաւանքը, որտեղ համար ներսն «Աղեքսանդր ՄԷԸԻ փառանդ» անուան տակ հակադատակ խաւաղիներէ նոր լեզկան մը դորակաշած է. րայց աստի 58ին Բրիտանիայէն ԺԴ. Գեմինո լեզկանք իր գէղի Կապտան հուն շարունակելով Իլլիւրիոս հասած էր²։ Վերջապէս Տակի-

¹ Համալ. Պատմ. Ե. 364, 1։

² Տակի. Պատմ. Ե. 58, Բ. 661.

տառ (Պատմ. Ա. 6) կայսեր Կատարի մէջ առնեցած պատումներու մասին քիչ մը մանրամասնօրէն միտկ տեղեկութիւնք պահած է մեզի, երբ կը խօսի Պերմանիայէ, Բրիտանիայէ եւ Իլլիոյրիայէ հասարակած պոնտօքսիօֆրոյ, պոնտօք Զեյտն ընտրելով՝ Ազուանից աշխարհին մէջ պատեղապի մը պատարաստ քեան համար՝ Կատարեան պոնտօք ազարեցած է : Արեւմտե սոս արշաւին նպատակն էին Կատարեան պոնտօք եւ Ազուանից Էրիլլը : Տալիստոսի մեզի հասած այս ընտրելն ի նպատակէլլէ այն իրադրութիւնք, որ Կատարեան պոնտօք — Պերմեզի կիրճը, լեռնաշղթային արեւելեան ստորոտին եւ Կատարեան ծովու միջեւ այդ նեղ անցքն — իրապէս Ազուանից Էրիլլին մէջ կը գտնուէին :

Ասկայն Պիլինիոսի (Զ. 11) տառած խոստորոգ մէկ տեղեկութիւնք այս պարզ ապացմա մեկնութիւնք մեծապէս կը փառանկէ : Կուրի պետարեւանէն հարաւ հաստատուած Կատարեան ժողովուրդը չիլած պարսպային՝ կ'ուզէ շատ տարածուած սխալ մը, որու պահ պաքած են, կ'ըսէ, նայն իսկ Կարգուպոնի պէտերր-տանց քարտէսին վրայ լեռնաշղթային մէջտեղը գտնուող կիրճը, զոր Ադիքսանդր Էրկաթէայ գոնտիւղիկերով աղթեյ տառած էր (Զ. 30), սխալմամբ Կատարեան գոն տնտնայ նշանակուած է : շենքուն եւս, կը շարունակէ նա, իր արշաւին

նորաստեղծեալ էր նշանակել Կառապետն գրո-
նէրը, երբ հասնէի կ'ուզէր ա՛յն կերպը, որ
Վրաստանի միջէն Սարժաւաներու երկիրը
կ'առաջնորդէ եւ որ Կառապետն ծովէն բարձ-
րաբերձ լեռնաշղթայով մը կը բաժնուի: Սա-
կայն Կառապետն ցեղերու սահմանին վրայ կոչ
աբիշ կիրճ մը եւս, որ Աղէքսանդր Մեծի
գործերն հետապնդած մասնանակ միայն
յայտնի կը նանշցուի:

Պլինիոս չոր ու ցամաք խափելով կը
հաստատուէ, թէ Ներսէի արշաւը տագնաւ էր
ու թէ գէպի Դերբենդի կիրճը եւ Ադուանից
երկիրը, այլ Դարիւլլի կրճէն Կաւկասէ հիւ-
սիս Սարժաւաներու երկրին՝ որ բնին նորա-
կոյց Ալաններուն գէժ: Առժառն ² մասնա-
կուկից Պլինիոսի այս ըստ երեւոյթին պայծառ
ու վաւերադիրներու վրայ յեցած աւելեկու-
թիւններու հաւատարմով՝ փորձած է Տակի-
տոսի բնագիրը հաշտեցնել սոնսր հետ, հա-
մարելով թէ վերջին հեղինակս Կաւկասի այս
երկու նմանանուն ցեղերն իրարու հետ չփո-
թած է: Ասով գէպի Կառապետն ծով ձգտող
շարժումը՝ բժրոնւում է իրրեւ պիտութեան
սահմաններուն սպասնացող սարժաւանեան
ցեղերու արշաւը կռակցնելու համար ձեռ-
նարկուած գործնադրութիւն մը: Ներսէի վեր-
ջին տարիներուն Ալաններու գէժ արշաւի մը

² Առժառն, անոյ:

մեծ հասանելիանալով ինչ որ պատճառ եղած է, որ Մամակնի այս ենթադրութիւնն ընդհանուր շնորհունելութիւն պանել¹ :

Մակդոն եւ՝ որ հաշտաւակ այս ընդհանուր բնութեամբն հասածն խորհրդածութեան յետոյ կը մերժեմ պոյն, պարտաւան էմ սուտոյ մանրամասն իմ պատճառաբանութիւնն հետ սույ : Նախ Տակիտոսի տեղեկութիւնն ինչպէս զարգէն այնքան բացարդ էն, որ դանձր տուեց մարմնութիւն շինք կրնար ի նպատակ Պիլնիոսի տեղեկութիւններուն անտեւել : Զորաբանական եւ անտեւական ծանր պատճառներ Տակիտոսի պատմութեան իմ կէտէն : Վերջապէս պիտի տեսնենք թէ Պլինիոս Կասպից ծովու եղբայրութեան տեղադրութեան մէջ մտնուած արագէս պէշ աշխարհ է : Ըստ այսմ իմ բնութեամբս երկու ինքնակապ առանցութիւն ունենք, որոնցմէ տակիտեանը նախապատուութեան արժանի է :

1. Կուսակաճն արշաւին նպատակը :

Նախ պէտք է ճշգրտել Կասպից պաներու Սպարտից երկրին հանգէպ անհայտ դիրքը եւ սու այս նախ պէտք է ստուգենք Կուսակաճն ժողովուրդներու յնակաւայրերը : Կուսակաճն երկիրները չին գտնուում մէջ երեք տեւանութիւններ հետ աղերսի մէջ կը գրուին :

¹ Տե՛ս Հնագրոյն, ներսն 226 յէ., Chapot, Frontière 201, Täubler, Klio 2, 11 յհր. :

Հնուիւն թուականին Ասորպատականի Աք-
ատապ թագաւորն սոյդ երկիրները մինչեւ
Կասպից ծովու եղերքը հպատակեցուցած է⁵ :
Իւր նաւանաւ երկիրներու մէջ էր նաեւ Կաս-
պեան նահանգը, որ Անտիոքոս Ահեծի ժա-
նուրնէն ետքը Աքատաշէսի հայ պետութեան
անցաւ (Ասոր. ժ.Ս. 528) : Այս նահանգը կը
պարփակէր իւր մէջը ստորին Երասխի հար-
թագեանք եւ արդէն Պիլնիսոս (Ձ. 40) ալ
Կասպեան ժողովրդեան բնակավայր կը նշա-
նակէ Կուրի հարաւային եղրաշխարհը : Կաս-
պեան աշխարհին կը պատկանէր ասիացի
նաեւ միջին Երասխի լեռնաշխարհը, ուր
Կասրիւր երկրանունը մինչեւ միջին դարու
սկիզբները պահուած էր⁶ : Աւրեւմտ Կուրէ
հարաւ. ճշգրտօրէն չըջացածուած Կասպեան
աշխարհ մը ունինք մեր ասօնը, որ Կաս-
պեան ժողովրդներու նախկին բնակավայրն
արաշխու համար մեծ կարեւորութիւն կը
ներկայացնէ :

Ասիացի կը սխալի շերման : Համարե-
լով, թէ ոչո՞ւ անձուկ աշխարհը Կասպեան ժո-
ղովուրդներու քովանգուկ բնակավայրը կը
կողմէր. նկատի չէ առած նա, թէ շատ ծան-
րաբե՛կ փկոյտ թիւններ կան անոնց բնակու-
մայրներուն մինչեւ Կասպեան լեռնաշղթան
տարածուելուն : Մովք դժուարաւ կրնար ստա-

⁵ Pohl. Ե. 55. 2, 8 :

⁶ Փառաւ. 7, 2, էջ 150 :

⁷ PWeE, X, 2274. Kaspioj հասոյւածք :

ցած բլրայ իր անունը ժողովարդէ մը, որ անոր եղերքին քանի մը հազարամեաք լայն երկդ մը կը շաչափէր. նոյնպէս ալ Կաւկասը Կասպեան լիւնհաղթոյ անունը պիտի չկրէր, եթէ Կասպեան ժողովարդը քանի մը հարիւր հազարամեաք տարածութեամբ դաշտապետութեմ մը անջատաւոր ըլլաւ անոր օտարունէն (Շերման, 9272) : Այս կաւկասեցիք կը հոտաւառային Թէոփանէս Աղաթիւնացոյցն տեղեկութեամբ, որոս համաձայն Կասպեան աշխարհը Պամպէոսի մամանակ Աղուաններու մէկ կոյսեւոր մասն էր (Սարք. ժԱ. 501) : Եւ սրտմէտեա նոյն մամանակներն Աղուաններու հարսուպին սահմանը կը դժէր Կարք (Սարք. ժԱ. 501) , սնմիջարտը կը հետեւի, թէ Կասպեան աշխարհը կը տարածուէր մինչեւ գետին հիւսիսային եղերքը : Իւրեմն Կիւլինոյ յիշմին իրաւունք ունի, երբ Կարք ամբողջ դաշտը՝ Կապուսեան լիւներէն մինչեւ Կասպա, եւ ծովէն մինչեւ մրտեան սահմանը՝ Կասպեան հնազոյն երկիր կը յայտարարէ ² : Աղուանները յայնանպէս կը տիրէին երկրին հիւսիսային մասին, իսկ հարսուն տեղի ու Մարտայ եւ Հոյսոյ օտար դարձած է :

Ասկայն եթէ Աղուանները երկրին հիւսիսային մասին տիրապետած են, շատ հաւանական է որեւմն, որ անունը եկած ըլլած Կաւկասէն կամ հիւսիսային դաշտապետքերէ :

² PWRE, IX, 484 :

Համառակ Խառարանի (ԺԱ. 501), որ անոնց հիստորիային առհմանը կը նշանակէ Կաւկասը, Պլինիոս (Զ. 31) եւ Պաղոմէոս (Ե. 12) գիտեն, թէ արեւելեան Կաւկասը եւ Դերբենդի ծովեզրն Աղսւանից մաս կը կազմէին. Տիւզսյս կոչման է, որ Պլինիոս Այրանոս դիտը, իսկ Պաղոմէոս երկրին զգաւարը քաղաքը՝ Այրանոս, կը գնեն: Այս տեղեկութիւններու հիման վրայ արդէն Հ. Կրպերտ⁹ ուղիղ Հատեցուցած է, թէ Աղսւաններն այս երկիրներէն եկած են:

Աղսւաններու գաղթի ժամանակն ալ կրնանք մտաւոր հշդել: Երբ Պտորսկէն՝ սելեւկեան ծովակալը 285 եւ 282ի միջոցին Կասպեան ծովեզրը կը հետախուզէր¹⁰, արեւմտեան եզրին վրայ միայն երկու ժողովուրդ կը գտնէր՝ Աղսւանները եւ Կաղուսացիները (Սարգ. ԺԱ. 507): Արիւ տեղ մը սակայն կը յիշէ զիս Կասպիացիները (Սարգ. ԺԱ. 514), որոնք յամենայն զէպս ծովեզրին վրայ այլ եւս յատուկ երկրամասի մը վրայ չէին բնակէր: Այս պատճառով Կրպերտ (Անգ) Կաւկասի ձորերուն մէջ կ'ուղէ տեղատարեղ գանձք, իսկ Հերման (2274) միջին Արտաի լեռներուն մէջ: Իմ կարծիքովս երկուքն ալ անխառն են. այդ միջոցին Կասպեան ժողովուրդը յատուկ պատմութիւն մը չէր կազմէր

⁹ Lehrbuch d. a. Geogr., 85:

¹⁰ S. v. Neumann, Hermes ԺԲ. 165 չէր:

այլ էւս եւ արդէն այն ժամանակ Աղուաններու՝ գոյն է Կապուսայիներու իշխանութեան տակ կ'ապրէին. բայց իրենց անունը դեռ տարիներով մնացած է այն երկրին վրայ, որ Այնեքն ստաջին անգամ ծանոթացած էին անոնց:

Արեւմե Աղուաններու Կապուս Հարաւ. Հարթապաշտին մէջ տարածուելուն terminus ante quem պէտք է համարինք 285 տարին, իսկ terminus post quemը կու տայ մեղի Պլինիոս իր վերայիշեալ տեղիքովք (Չ. 10): Պլինիոս՝ անունն անշխատակ թուած՝ Աղեքտանդրի պատմադրի մը կը պարտի այն տեղեկութիւնը, թէ քուն Կասպեան գոները նոյն չեն Վրաստան Դարեւելի կրճին հետ, այլ թէ տեղի դէպի արեւելք Կասպիայիներու սահմանին վրայ կը գտնուէին: Արեւմե կը հետեւի, որ Աղեքտանդրի օրերուն Կասպիայիք իրենց բնակավայր ունէին դեռ մինչեւ Կապուս: Գործօրդ պարս. պարսկերջին՝ այսինքն 323ի եւ 285ի միջեւ, Աղուանները իրենց պատմական բնակատեղին հասած են:

Կասպիայիներու եւ Աղուաններու մտաւորականի ուղերուն աշարէս լուսաւորելէ ետքը, կրնանք Կասպեան եւ Աղուաններու գոներու երկակողմանի գիրքն սրտիչ: Կուզեն ասոնք նոյնացուն ծովեղերեաց Դերբենդի կրճին կամ Սալուստի այն անցքին հետ, որ Կուրի կողմնակի մէկ ձորէն Դերբենդի հարթապաշտ

կ'առաջնորդէ . սակէն պարտաւորի մէջ այն
անցքը , որ իրաւամբ կ'առաջացինէրու անունը
կը կրէ , Ազատաններու երկրին մէջ կը պրո-
նուի . մանաւանդ թէ անոր ուղղակիան միջա-
կէտը կը կազմէ , վասն զի անոր եւ միտ' յն
անոր միջոցով բարձրաբերձ լեռներու վրայէն՝
երկրին երկու մասերուն հաղորդակցութիւնը
կը հաստատուի : Ուստի եւ ուղղակիան—աշ-
խարհադարակուն շատ մեծ խմտու մը կայ ,
երբ Տակիտոս կ'առաջան զաները եւ Ազոտան-
ներու . զէմ ուղղուած արշաւի մը մասին կը
խոսի :

Ասկէ պատ քաղաքական եւ անտեսական
կարեւոր պատճառներ առիթտեան տեղեկու-
թեան ի նպաստ կ'ելլեն : Հենարարքն ¹¹ շատ
ուղիղ կը մատնանչէ , թէ Ալաններու . զէմ ար-
շաւ մը շատ լաւ կրնայ պատկարիւ ներսին
հետեւած Սէւ Մոսիս քաղաքականութեան
չրջանակին մէջ . իսկ Տէօքլէր ¹² կ'ուղէ՝ Կա-
կասի անցքերու աղխումին մէջ՝ տեանել Դա-
նուրեան սահմանադրոյն փակումին կարեւոր
ամբողջացումը : Սակայն կիրճերու փակումն
այն ատեն ժխտյն հնարաւոր էր , երբ Ազո-
տաները լերան երկակողմն իլինց կայեաննե-
րու մէջ անխափաւ հորատակութեան տակ
պահուէին : Անոնք թէեւ Պոմպէոսի եւ Ան-
տոնինոսի մամանակները Հոսովի գերիշխանու-

¹¹ Ներսէս , 226 ըջ . :

¹² Klio 9, 14 ըջ . :

խիւնը նմնւոյցած էին ¹³ ևւ Վրացի Միհրդատի
 Հայաստանի գէժ բրած ձեռնադրութիւնե-
 րուն սիրով իրենց բանակովք մտնեալցած ¹⁴,
 ապաւոյն Եմախան տարուեցն սկիզբը, երբ հաս-
 ճէալեան իշխանութիւնը խորատեալեցաւ Հայ-
 աստանի մէջ, Վրացիներու հետ Աղուաններն
 ալ պետութեան հետ իրենց կապը կորսնցու-
 ցին, ապաւոյն անոնց հետ հնազանդութեան
 չվերադարձան: Երբ Կորբուդոն 57ի ամսաբ՝
 հիւսիս-արեւելեան քաղաք հարատի տէրու-
 թիւնները Հայաստանի գէժ կենդրոնացած
 յորձակումի մը կոչեց, Աղուաններն այս կո-
 չին շահեալեցան ¹⁵: Իսկ 58ի ամսաբ՝ Տրք-
 դատի փախուստէն յետոյ, հասկացի դար-
 փարն աչքին առջեւ ունի այն հնարատրու-
 թիւնը՝ թէ Տրդատ կրնար Աղուաններու մաս
 ազատամարտն պատմ բլլալ ¹⁶: Վասնհե-
 յով ստիական դուռ հասկեալան երկիրնեկէն
 իրենց հետաւորութեան վրայ ևւ յաւալով
 ցեղակից հիւսիսային աղգեբու ռզնութեան
 վրայ՝ Աղուանները ջանացած են իրենց տն-
 կախութիւնը պահել տեւականապէս: Աւստի
 արեւելքի մէջ Հոմի պատուոյն ևւ աղղեցու-
 թեան համար անհրաժեշտ էր անոնց հար-
 տակեցումը: Եթէ Մամէնի ևւ Տէօրիքի կար-
 ծիքով հոմէական պետութիւնն Աղուաննե-

¹³ Պաւս. Պոմպ. 34 յէ., Անտ. 34. Դիւն. 12.
 54 ևւ 1է. 4:

¹⁴ Տակոմ. Տաբ. 2. 32 յէ. ևւ ԺԷ. 10:

¹⁵ Տեա գեղք Գլ. Ա. յոդ. 1:

բու. ստջևե արդիւնաւորագէտ փակելի կ'ուղէր
Կապտաի վրայէն անոնց անցքը, իմ համա-
դամովս պէտք էր նախ Լիզուաններու երկիրը
գրաւել:

Դարձեալ՝ Պոնտաի եւ Կապտան ծափու
միջևե դանուած երկիրը մասնաւոր նշանակու-
թիւն մը կը ստանայ Ներսի հայկական քա-
ղաքականութեան շրջանակին մէջ: Եթէ
Հայաստան Արշակունսյ մը իշխանութեան կը
թոյլուէր, պէտք էր փոյթ սանիւ լորսր
զբացի երկիրները, որոնք պարթևե գերիշ-
խանութեան օղակին մէջ չէին, Հոսմի մեռ-
ջին տակ սովորին: Մասնաւորաբար Լիզու-
աններու նման մարտական քաջութեամբ եւ
հինէն ի վեր ազատամբական սովորութիւն-
ներով ցեղ մը՝ իր անկախութիւնը պահելու
չէր Հայաստանի հետաւորացն առճանձե-
րան վրայ:

Հոսմէական աղղեցութիւնը Հայաստանի
վրայ ոյն առեն միայն բաւականաչափ ազա-
հախած պիտի ըլլար, եթէ հայաստե պե-
տութիւններու օղակը սկսելով միջին Եփրա-
սէն՝ Մոսուսաի քովէն մինչեւ Կարի ծո-
փախանունքն երկարէր ու փակուէր: Նոյն
իսկ պարթևական նորահաստաւ քաղաք-
մութեան տեսակէտով՝ Հոսմի գինուորա-
կան գիրքին տմէն հնարաւոր տմեղ ընդար-
ձակում միայն նպաստաւոր էր:

Պարթևական քաղաքականութեան կից՝
Ներսի արեւելեան քաղաքականութիւնն իր

կապարճին մէջ տնէք՝ դեռ երկրորդ սլաք մը՝ Վրկանեան գաշնակցութիւնը։ Կապեան ծագումն հարստ-արեւելեան եղբին վրայ հաստատումն այս նոր խխամութիւնը, որու գործակցութիւնը պարթեական մարտին մէջ այնքան հաճելի եղաւ¹⁶, համեմատեալ կառավարութեան ազատացի հաշիւներուն մէջ կարեւոր ազդակ մը կը կազմէր, ու անոր արշակունի իշխանը մեծարժէք անձնաւորութիւն մըն էր պարթեական գաղիք բարդութիւններու մէջ։ Բայց Վրկանի հետ այս բողձալի տեսական կապը հաստատել կարելի էր միայն Կապեան ծագում եղերքէն, օտար Վրկանեան գաշնակցութեան ցանկալի խորացումը՝ Կուրի աղումնեան հարթադաշտին գրաւումին կը մղէր։

Արեւմտ չորս քաղաքական դանդաղ շարժառիթներ ի նպատակէն Տակիստանի հազորդան Կապեան արշաւին։ Արեւելքի մէջ համեմատեալ պատիւը այն տունն կը փրկուէր, երբ պատժական արշաւ մը կատարուէր յամառ լեզումներու ապստամբութեան դէմ. իսկ Կուկասեան անցքերու Սարժատներու դէմ վտակունն արդիւնաւոր կրնար բլրալ միայն, եթէ այս կէտ վաշկաստան ժողովուրդն արեւելեան Կուկասի երկու կողմն ալ անխախտ հպատակութեան մէջ պահուէր։ Հայաստանի դիմադրական շրջափակումը, —

¹⁶ Տե՛ս վերը ԳԼ. Ա. յոդ. 4։

անոր քաղաքական սպասողութիւնն անհրաժեշտ հակադրահանգիստ, — Ազգայնականներու դատաւարութիւնն կ'ամբողջանայ. եւ ի վերջոյ Վրկանեան դաշնակցութիւնն այն ժամանակ միայն տեսական տրոճէքով քաղաքական օժանդակ սպասակ մը կը դառնայ, երբ շաջողէր Հասմ' աղական ծովեզրին գրաւումովը՝ տեսակ մը գրաքիական աղերս տեսնուի նոր դաշնակցին հետ:

Քաղաքական ծանրակշիռ այս պատճառներուն վրայ դեռ կը բարդուէին անտեսական շարժառիթներ, որոնք, ինչպէս ծանօթ է, ներսնեան վարչական խորհուրդներուն մէջ բնագարմակ տեղ կը բռնէին: Սեյիւկոս նիկատորի եւ անոր որդւոյն ու դաշակցին Անտիոքոսի հրամանաւ՝ Պատրակէն երբորդ դարու ՅՊական թուականներուն կատարեան ծովեզրները խուլարկած էր¹⁷ եւ իմացած էր, ինչ նաւադնայութեան ջրուղի մը կար, որ Բախարխայէն Արստի վրայէն Կատալից ծով կը հանէր, եւ այս համարով հնդկական եւ չինական ներածումին մէկ մասն արեւմուտք կը հասնէր¹⁸: Պոմպէլոսի հետախոյզներն՝ անոր Ազգայնական երկիրը գտնուած միջոցին՝ այս տեղեկութեան հզուութիւնը ստուգած էին (Վարբոն. տո Պլին. Զ. 52): Արեւմտ հոս ուղի մը կար, որ Բախարխայի

¹⁷ Տե՛ս այս Գիտոյն Տրդ շարժումը:

¹⁸ Մարք. ԺԱ. 500 ըստ Երաստոսթենէսի եւ Արիստորուղի:

մէջ՝ զանաւոր՝ ներքին-առնական միջերկրեան մասնաւորութեան կենդանի կրտսեանէր, եւ որ պարթեւական հակակշռէն զերծ էր եւ հռոմէացի մասնաւորութեան սեփական կ'ընէր պարթեւ միջնորդութենէն: Այս նամբուն ախրանայու ջանքը կատարելապէս կը համարադասարանէ ներսնեան Արարիայի եւ երկրորդայի հարաւ-արեւելեան քաղաքական նութեան: Բայց ինչպէս որ հոն՝ հարաւային Արարիայի եւ Մերոփէի պետութեան մէջ՝ զինուորական կայեանի մը հաստատումն անհրաժեշտ էր, նշնակէ ալ հոս անցման երկիրը՝ Աղուաններու երկիրը, պէտք էր համար պատկանի: Այսպէս տրեմն զանազան պատշաճութիւն՝ Տակիստոն առանդուած արշար զէպի Աղուաններու երկիրը յաճմանբարեկի կ'ընեն:

Ասոր հակառակ Պլինիոսի պատեան արշարին ընդհանուր պատշաճութիւն կապէս արկար են: Թէ ներսն ձեռնարկած է մեծ պատարասութեամբ սարճաւորական ալէկանեայ յորձանքը թմբորդել ընել, անտիտեյի է. բայց ինչպէս տեսնուի այս նպատակին աւելի կը ծառայէր Աղուաններու երկրին պատումը քան թէ Աղուաններու զէմ արշար. մը, որ միշտ տեսնող տեսական արդիւնքի զինուորական ցոյց մը պիտի մնար: Շուտոյ ¹⁰ եւ Տէրբիւր ²⁰

¹⁰ Շուտոյ, էջ 37, 11. եւ 38, 12.

²⁰ Klio 9, 18:

կ'ուսարեկեն, թէ հոսմէական շահերը 'Իս-
րիէլի' վրական կրօնի գրաւամագը լիարդէս
ապահովուած էին, մինչ 'Կերքենդի' Թագա-
աններու կիրճը նամբայ կը բանար միայն
դէպի Պարթեւներու պետութիւնը եւ. դէպի
անոր հայ եւ ստորագտականեան արքանեակ-
ները: Կարծեմ որոշ հակառակ կրցայ սպա-
ռաչանել, թէ Ներսէի վարչական խորհուրդ-
ները հոսմէական շահերու նախկին չըջա-
նակէն շատ անգին կը ձգուէին եւ. կը հպնէին
հետզհետէ արարթեական պետութիւնն ալ
աւելի իրենց սահմաններու մէջ փակելու ²¹ :
Արեւմտե Տակիստանի աւանդութիւնն այս կող-
մանէ ալ արարեցութիւն չի գերցնել:

Տակիստանի տեղեկութեան զէմ է արեւմտ
միայն Պլինիոսի նախաթիւնը, որ եթէ իրբեւ
ժամանակակից քաղաքակաթ մը նախա-
թիւնն արշամարէլի չէ, աւելայն բանասիր-
դնն ալ պէտք չէ որ պերայնահաստի: Վասն
զի ճիշդ կատարեան եւ անդրկատարեան երկիր-
ներու ստորագրութեան մէջ մասնաւորա-
պէս փոս է իր աշխատանքը: Հոս համառ-
տագրեանն ոչնչոսի աւանդութիւն մը ունի
իր տրամադրութեան սակ, որ չէ կրցած
սիրանայ անոնց եւ տեղ տեղ անհնարին
խառնակութիւն մը աւելցնած է ²² : Թշուղէս
Կասպեան ժողովուրդը, զոր թիչ առաջ Կարէ

²¹ ՏԼՍ Գ. Թ. Թ. Եր. 4:

²² Թ. 46 ըջ. տես առ այս Կերքենդի թ. P'WRE.
VIII, 434. Եր. Herakleia 22:

Հարաւ եր զետեղէ, քանի մը տոյ կտքը բա-
րբութիւն անխաբարէն՝ հասոյեան զաներէն
Հիւսիս մինչեւ ծով, վրկանեան արեւմտեան
տաճանին վրայ եր տեղաւորէ²³, եթէ իր
տեղեկութիւններու արժէքը քննել կ'ուզենք,
ստիպուած ենք արեւելեան կառկասեան եր-
կիրներու համար իր առջեւ ունեցած տղ-
րիւրներու հարցը յարադրանել:

Ինքը Հինգ Հեղինակ կ'անուանէ, որոնցմէ
կախում կրնայ ունենալ խնդրոյեան մասե-
րուն մէջ: Կուսակցիոս Նեպոսը կը յիշէ կառ-
կասեան կիրճերու լայնութեան մասին տե-
ղեկութեան մը առթիւ (Ձ. 31). Վարրոնի
կը պարտի Կասպեան ծովու իր ստորադրու-
թիւնը եւ անոր ջրոյն անուշութեան ծանո-
թութիւնը (Ձ. 38, 31). Ազրիպպայի քառ-
տէսին վրայ կարգացած է Կաւկասի արեւ-
ելեան, վերջաւորութեան սէպ եղերքը (Ձ.
39). Կուկասեան տնցքերու բնաբնակու-
թեան եւ Աելեւիոս Նիկաստրի ջրուղի մը
չինելու ծրագրի մասին իրեւ ազրիւր կը
յիշէ Կատոլիոս Կայսեր Ասիայի վրայ գրած
դործը (Ձ. 31). վերջապէս գործածած է
Կորբուպոնի զէտերու քարտէսը (Ձ. 40):

Այս տղրիւրներէն Նեպոս եւ Վարրոն
Հիմնուած են Պոմպէոսի հետախույզութիւն-
ներու վրայ, որոնք իր անձնական գրադրին՝
Թէոփանէս Իտալիքնացոյն ձեռքով հանրու-

²³ Ձ. 45, տեւ առ այս Hermann, 2273:

թեան մասշէլի Լզան : Աղբիւրդու կրնար պէս
զարծանել Վենաթաթիսի տեղեկութիւնները ,
որ իրբեւ. Անտոնիոսի պատարաւէր մինչեւ
Կոստանից ծովու Լզերքն յառաջացած էր ²³ :
Կոստանիս կ'երևայ , թէ միայն զբաւան ա-
ւանդութիւն մը օգտապարծած է , ինչպէս կը
տեսնուի Պատրիկէի փախ տնտեսած Բսխ-
մոսի յայնութեան մասին զարմանալի տե-
ղեկութիւնն : Պլինիոսի սլա երկիրներու վրայ
տեսած նոր տեղեկութիւններու համար կը
մնայ ուրեմն միայն Կորնուպոնի զէտերուն
բարտէօք և տեղեկագիրք :

Թէպէտե՞սի ուսուցձէն պարս , որ ամէ-
նէն յաւ առհաւած է Խորատնի քով , Պլի-
նիոս երկու նոր նշանակելի տաւաղներ ունի :
Նա իրբեւ. ուսուցինք գիտէ թէ Ալուանները
նաեւ լեռնաշղթային հիսթիսակագման նեղ
Լզերագաւար կը բնակէին (Ձ. 33) , և զար-
ձեւել նա զխալ իրբեւ. միակը , թէ կոյ պէս
արեւելեան Կահուսի արիչ անցք մը , որ
իսուամբ Կառպից գոտ տնտեր կը կրէ (Ձ.
40) : Այս տերտիւ կապուած երկու տեղեկու-
թիւններն իրերու մէջ ծանօթութեան համա-
ձայն միայն Կորնուպոնի զէտերէն կրնան
բղիթի , որոնք սլա ողերսով ոչ կը յիշտին
իրմէ (Ձ. 40) : Այսպէս նոյն խալ Պլինիոսի
ներկայացումէն կը հետեւի , թէ տոնք ոչ
լեռնաշղթային մէջտեղն Լզոյ կ'երձէն , այլ

²³ Պլուտ. Անտ. 34. Դիոն. Լէ. 4 :

արեւելք գտնուող Գերբեմդի կիրճէն օդ-
ատում են :

Ի՞նչպէ՞ս արեւմե Պլինիոս իր խոստորոգ
կարծիքին յանդամ է . կ'երեւայ թէ ինքն իսկ
զո՛ւ եղած է այն սխալին սրուն գէժ եւտան-
դով կը կոսէ : Ի՞ժ կարծիքովա իր Կատպեանն
համատեարող իրենքու հանրամանօթ ունկար-
դութեան համբնթայ՝ իր հազաներանեան տե-
սութիւնները պատճառ եղած են այս գծուհի
խոյզին : Հասարակութիւնը գէպի Կատպեան
դաները յայտարարուած արշաւին ասարկան
գտնուցած է Վրական կիրճը եւ այդ ար-
շաւը կապած է ռարմատական կոխներու
հետ ²⁵ : Պլինիոս Կորբուզանի գէտերու եւ ա-
նոնց քարաշէտին կը պարտի այս սխալին ուղ-
ղումը ²⁶ : Իսկայն իր ծանօթագրութիւննե-
րու խառնակցոյթին մէջ այս կապը կ'արմնոյն-
ցած է եւ հռոմէական հասարակութեան
սխալ բժրանումը՝ ոտակի կայսեր պատուի-
րակներուն վերադրելով՝ անոր ուղղումը
գործածած է այն իսկ անձերուն գէժ , որոնց
կը պարտի այդ նշղումը : Ասով իրեն բազ-
մապի տալիք մը կը ներկայանար անպամ մը
եւս մեծախոս , բայց անգործ ներանին վրայ

²⁵ Տե՛ս յետոյ Գլ. Վ. յոգ. 12 :

²⁶ Եւր Սղերանդր . ներանի հետախոյզներունն է
յոմենայն գէպս Սղերանդրի պատմիչին համապա-
տասխան անգիրքը :

Նշտուակի ցնցոտի մը նեանդու։ Ասոր հակա-
ռակ Տակիառա հոս ոչ աքքաւնի աղքիւքնեիէ
սանեիով, կացսեր ճշմարիտ գիտումները պա-
հած է աղագոյս սերունդներուն²⁷ :

Հիմայ հարց կը բարձրանայ, թէ ինչո՞ւ
Սկուաններու երկրորդ եւ Վրկանք համէլ-
կան պետութեան համար իրենց այս կա-
րեւոր նշանակութիւնը ստացած են։ Այս
հարցին լուծումին նախաւոր է ներկայ
գլխաւ։ Ան այս նախ պէտք ենք զննել ս-
րեւելեան Բրանի քաղաքական գիրքն ա՛յն-
պէս, ինչպէս կերպարանաւորեցաւ սոն մէք
թուականին դարադարձին՝ առաջին պար-
թեական պետութեան քաղաքամէն ետքը։
Այն ժամանակի քաղաքական վայրագութեամ-
ները հնարաւորութիւն պիտի տան մեզի գա-
տաւասան մը կազմելու գաշնակցութեան կրն-
քումի վայրկենին վրկանեան աւերութեան ու-
նեցած բնդարձակութեան եւ նշանակութեան
միայ։ Յետոյ պիտի քննենք Վրկանի եւ Սկու-
անից երկրին երթեւեկացին ուշիտըհաղթու-
կան գիրքը, միանգամայն պիտի տեսնենք
կարեւորութիւնը նաւազնացութեան այն
ճամբուն, որ Բախարիպէն համէլկան կող-
քիտի արեւելեան սահմանը կը հանէր։
Ստանդէ պիտի հետեւին ներսնեան հիսիա-

²⁷ Տակիառաի այս աղքիւքին ժառին տես Klio
թիւ 1 :

արեւելեան քաղաքականութեան երեք կու-
րելօր հանգրտանները, առեւտրացում պոն-
տական մեկնակէտի գիրքին, Ազատաններու
հպատակեցումը եւ անպր-կաւկասեան ծա-
փային երթեւեկի մեանարկը:

2. Արեւելեան Երանի քաղաքական յարաբե-
րութիւնները առաջին դարուն:

Արեւելեան Երանի քաղաքական յարաբե-
րութիւններու վրայ մեր ծանօթութիւններու
ազդեցութիւնը կը կազմեն պրականութեան մէջ
ցրտած քանի մը տեղեկութիւններ եւ անար-
իշխաններու գրամներէն անանք, որոնք կրնան
այս շրջանին մէջ գետեղութիւն: Մեր քննու-
թեան մեկնակէտը պիտի ըլլայ երկրին այն
կարգը, որը Բոնդուր Խորաքաւայի՝ Հնադպեւ
արշակունեան հարստութեան կործանման
յոջորդայ տեմիթական շրջանէն պահած է
մեզի²⁸:

Բոնդուր Աւդատտու կայսեր կողմանէ հե-
ռաւոր արեւելք գրկուեցաւ, որպէս պի աշ-
խարհադրական հեռախաղաղութեամբ կ' Կե-
սարի, որ Ք - յոռաջ ին արեւելք մեկնած
էր, յարմական պարծաղութիւնները նախա-
պատրաստէ²⁹: Այդ ժիջպին Մարգիանա

²⁸ GGM. I. 241 յհ. 1

²⁹ Քիւն. Դ. H1. Կ. Միւլէր հետեւելով Ենո-
նարգիի հա- իրտումը Դիանիսիոս տնտան տեղ Բոն-
դուր հշտեմած է (էջ ՂԹ յհ. 1):

ռմաստեր Տիգրանի պետաթեան հիւսիս-արեւելեան օաշմանդաւանը կը կազմէր : Ապա տրեկակէ կամ Ապաւորանէ տախտաւանը, Աքոսի եւ Պարախտաթիւսս լեռնաշղթային միջեւ, հալարդակցութեան միջնորդն էր գէպի օտարթեւ-միջանեան միջնագատաները : Մարգարանայէ հարաւ դանդաղ երկիրները, Արէս, Գրայխան, Ծաղատան եւ Արաքսիս, որ պարթեւացի թագաւորներու սակ ժամանակ մը անկախ պետութիւն կաւ ինն²⁰, սցա միջնային դարձեալ հպատակ էին արքայից արքային : Արեւելեան եւ արեւմտեան նահանգներէն շրջապատուած էր Պարսից թագաւորութիւնը, որ թէեւ պարսիկ լինի գատաներու՝ հին Պարսք եւ Կրման սատրապութիւններու մէջ, Տիգրանէ կերպողէս կախում անէր, սակայն իրականին կատարեալ անկախութիւն մը կը վայելէր (Գուշմիր, 156) : Այսպէս ամբողջ արեւելեան Թրանք, քաց առնելով միայն բաղ-տրիտիան-գողասանեան երկրամասերը, որոնք Տոխարացիներու մեծքն էին, հարաւոր թեան վերջին շրջանին, դարձեալ արքայից արքային կը պատկանէր :

Իսկ ուրի գործունէութիւնը կ'իշխայ այն արեւնայի իստեալութեւ թիւններու սկիզբը, որոնք պատճառ կ'ան պետութեան քայքայման եւ նոր հարստութեան մը սակ անոր

²⁰ Անի ծագում առած Հոգկապարթեան պետութեան մասին տեւ վարք :

վերականգնումներն : Մանենէսի անէն վերջին
երկու արշակունիները՝ Հրաշատ Դ. եւ անոր
կրտսերազոյն որդին Հրաշատակէս՝ նոյն իսկ
արեւելքի համբարոյ ժողովուրդներու հա-
մար անասանէի էին : Անոնց բռնակալական
կամայականութիւններու դէմ ծաղամ զժողո-
հութիւնը՝ պետութիւնը ծանր կոխներու
մէջ՝ խառնաւիժից , որոնք նէն մինչեւ 15 տա-
րիներու միջոցին Երանի պատմութիւնն ան-
խտանցելի ճաշակ մը կը պատեն : Հաղի-
տյա միւս թիւեր կը փարատի , պետութեան
գեղը կը տեւեներ նոր արքայից արքայի մը՝
Արտաւանի մէտք , որ Հրաշատ Դ.ի Հա-
մէպիներէ զաւրաւագոյն որդին կը
վտարէ : Հոսմի դաշնամասանցը՝ Գերմանի-
կոս 18 տարւոյն արեւելքի նոր ախրջ հետ
համաձայնութիւն մը կը կնքէ , որով Հոսմի
եւ Տիգրանի յարաբերութիւնները տանձակ
մը տարիներու համար խաղաղ բնթացք մը
կը ստանան (Տակ.՝ Տ. Բ. 1 յ8) :

Արտաւան միայն մօր կողմանէ արշա-
կունի էր , իսկ հոր կողմանէ ոչ համաձին եւ
մեծցած էր Դակկիոս մաս (Տակ.՝ Տ. Զ. 41 ,
42 , Բ. 3) : Վերկանի եւ Կրմանի սպնաւկան-
ներու մէջ ունէր իր խմբակը , որ անյիշի
հաստաւարմութեամբ իրեն կուսակից էր
(Տակ.՝ Տ. Զ. 35) : Տակիտոսի վկայութեամբ
(Բ. 3) իր դակեան յարաբերութիւններու
շնորհիւ 15ին դաշ յարձրացաւ , իսկ 25ին իր
Վերկան-կրմանեան հաստաւարիները՝ դաշի

կորուստէն յետոյ իւր փախուստի ճանապարհը
 չարթեցին (Տակ, Տ. Ձ, ԱԷ)։ Իւր օրդինները
 Վարդան և Գոտարդ ալ իրենց ուժերով չիւ-
 սիւսարեւելեան նաշանդներու մէջ արժանա-
 ցած էին։ Գոտարդ անոնց պնտթեամբ Վար-
 դանի նորածնոց սոցոսամբայթեան պէմ յա-
 չնդութեամբ կը մարտնչի և, երբ վերջնապէս
 կը ստիպուի արքայից արքայի թաղը թողու-
 իր եղբոր, կը պահէ իրեն Վրկանի իշխանու-
 թիւնը (Տակ, Տ. ԺԷ, Տ. Գ)։²¹ Իսկ Վար-
 դան չամանման զէջքի մը պարտոյցին կ'ա-
 պաստանի չեռուսք արեւելք՝ ստիպեան
 Բակարիայի սաշմաններու մօտ (անդ, ԺԷ,
 Տ)։ Ըստ այսմ Արտաւանի կաւումպարութեան
 սկզբէն մինչև Գոտարդի մահը՝ կէս դարու
 միջոցին, արքանի ուժին ծանրակէտը Վրկա-
 նեան երկիրներու և անոնց սկիւթական ան-
 դրուխարհին մէջ հաստատուած էր։ Այս
 յարաբերութիւններէն՝ Արտաւանի չամար
 կարելի է այն եպրակացութեան դալ իմ առ-
 ցուսին էր արչակունի մօր մը և սկիւթա-
 կան իշխանի մը, որ չին պետութեան քայ-
 քայումին՝ նախ Վրկաններու երկրին և սոցա
 արեւմտաքին ալ տիրացած է։

Այս բնրաման պէմ Բ. Խորկուսար

²¹ Գոտարդ, ինչպէս իր գրովներն, չբնց բն-
 թերցուածք ի սկզբան սխալ կարգացում էր, կ'ա-
 պացուցանէին, Արտաւանի չարացստ օրդին էր։ տե՛ս
 Steinf. P.W.R., VII, 1676, րդ. Götterzes րառ
 Wroth, Num. Chron., 1900, 121 չթ., Catalogue
 XLV, 2։

(ZDMG, 38er, 610 2te.) Հետեւեալ նոր կարծիքը կը գնէ. Արտատան Աւարդատեանի մարտեան արքունի տնէն կը սերի և յանձին Արտատանի այս ցեղը պարթեական գահին տիրացած է: Իր յենակէան է Քէյ-Մարտիի իրանեան գիւցաղնաւկը, որու համաձայն սա Աւարդատեանի արքային որդին էր ևս. դեռ մանուկ հասակին անդրկապեան տնասպանի թուրքէնէնքու քով կը փախցուի, իսկ իր նախահայրերու գահին վրայ հաստատուիլը կը պարտի Արտատանի Պատարզ թագուորին (անդ, 442): Պարսեալ Արտարան (ԺԱ, 523) կը պատմէ, թէ Աւարդատեանի արքունի ցեղը, Մոփքի, Հայաստանի և Պարթևներու թագուորներու հետ աղղակցական կապեր հաստատելէ ետքը դեռ կը աւելը: Եւ վերջապէս Յովսէփոս (Հն. ԺԸ, 48 2te.) կ'աւանդէ, թէ Արտատան Արտատանի թագուոր էր, երբ մեծ արքային գահը հրախրուեցաւ:

Աւելայն առաջ բերուած փաստերը այդ կատուցութեան շին ոտկար: Իրանեան գիւցաղնաւկը շատ մը ուրիշ գծերու կից Վաղարշի կեանքէն դժեք այ Քէյ-Մարտիի պատկերին մէջ ներմուծած է (Մարկուարտ, Անդ, 442) և որովհետեւ Վաղարշ Աւարդատեանի թագուորին որդին էր, շատ հուանաւոր է, որ անդաւկը գիւցաղնին երեսասարդութեան պատմութիւնն՝ ստաջին դարու երկու քաջ մեծարաներուն կեանքի ղեկավարուն

խառնուրդ մը կարձէ : Իսկ Խաբարուն կը հա-
ւատալ միայն թէ արքունի ցեղը գէտ կը
տեսէ , բայց ոչ թէ գէտ կ'ըլլալ : Այս ցեղին
գերջին ծածոթ անդամն է Արխարարդան , սոր
է . կեսար Հայաստանի թագաւոր կարդած է
քրիստոնէական խաւիանէն ասորի մը յա-
ւատ³² : Արխարարդանի վաղահաս մահէն
ետքը հոցերն անոր արդիներն արատքում են
(Տակ. Տ. Բ. 4. ՅԷ, 10 ա. 7) , սրանք հա-
ւանարար Խաբարունի գրութեան ժամանակ
Հոտ արարքի մէջ կ'ապրէին : Այսպէս այս
տեղիքն ալ տրանց Արտաւանի իր մեկնու-
թիւնը կը գտնէ :

Ի վերջոյ այս խնդրոյն համար Ասփսեփոս
լիարժէք վկայ մը չէ : Նոյն ասիիւ եւ աս-
դերսոյ կը հաւատալ , թէ Արտաւան իր
Որանդէա արդին՝ Վանոնի արտարտամէն
ետքը , 16ին Հայաստանի թագաւոր կարդած է
(ԺԷ, 52) եւ Տէրդէր կարծած է այս վկայու-
թեան գրամագիտական փաստ մը դասն բլ-
րայ³³ : Խաղայն Որանդէա՝ իր Էրիցապոյն եղ-
բոր Արշակի մահէն յետոյ միայն՝ Յնին
Հայաստան անցած է³⁴ . եւ բարբառփն ան-

³² Mon. Anc., 6, 28: Տակ. Տոր. Բ. 4: Դիսե-
րէ, 10 ա. 7:

³³ Parthernachrichten, 12 11: Անդրին Էրիս-
պարթեական գրամներու վրայ է . սրանք ոչ բնթեր-
ցում են ոչ պատկեր ունին եւ Հովսեփէր Մին ա.
Փետրուար 16ին, բաւ Ռիզիթնդի, պատուրթեան սահ-
մաններէն դուրս կորսում են:

³⁴ Տակ. Տ. Զ. 33: Ասփս. 22. ԺԸ, 98, վերջին
տանց անուան յիշատակութեան:

Հասանական է, որ հայրը գինըք երիցադոյն
 Էգրորմէն նախադասած բլլայ. գարմեայ կա-
 բեղի չէ բնդամբի թէ Արտասան Լնին արդէն
 Էրկու շափահաս գաւակ անեցած բլլայ :
 Աստի Ասփաւփաւի աեղեկութիւնը սափ-
 պում էնը մերմել և. դրամներուն համար
 սորի մեկնութիւն մը որոնել²⁵ : Ան այսու
 արդէն կասկածելի կը պամայ Արտասանի
 Ասրարտականի վրայ թաղաւորելը : Ասփա-
 փոս գարս ձգած է Վասարդի յաջորդը՝ Վա-
 նան արքայից արքան, որ իրաւէն Ասրար-
 տականէ դահ թարձրացած է (Տակ. Տ. մե, 11) և
 Արտասանի յիշեալ արդւոյն յաջորդ
 կը նշանակէ անոր Վապարչ Էգրայրը (Հն. Թ. 71) :
 Տէորդէր փարձած է, այս անահասուք
 մեկնել Ասփաւփաւի տարիւրէն, որ պարթե-
 թաղաւորներու ծանօթագրութեան ցանկ մը
 Էդած է անհաշտ : Ասփաւփաւ սխալմամբ
 անահասած է Վաննի թաղաւորութիւնը, որ
 51 տարւոյն մէջ կ'ամփոփուէր լիաւէն և
 այն պատճառաւ միայն ծանօթագրութեան
 մէջ կը յիշուէր : Աստի արամարանական
 շեանեալութեամբ Տէորդէր արգակցական կապը
 կը վերադրէ Վաննի և պոյն Վասարդի Էգ-
 րայրը կ'ընէ (26, 28) : Ասկոյն այս ճամբան
 անել է. Վանն 51ին արդէն յառաջացած
 տարիքի մէջ բլլարու էր, իսկ իր արդէն Վա-
 պարչ սյր կուտարեալ էր և աւարեկից Վա-

²⁵ Արդեւք Ասրարտականի Մնոնին իշխանու-
 թեան սկիզբներէն եւ :

աւարդի եւ Վարդանի, որ 15ին իր ուժին
բարձրակէտին վրայ սպանուեցաւ (Տակ. Տ.
Բեկ, 10)։ Աւաթի Վանան Էրեցագոյն սերուն-
դի մը կը պատկանէր եւ ըստ աւերպ կար-
ծիքին, Արաւսանի միայն Կարայրը կրնայ
համարուիլ (Wroth, cat. 178 յջ.)։ Առջեւ-
փռի ուղիւրն Էրկու Կարայրները մէկ անձի
գերածած է, նոյնը անդի ունեցած է նաեւ
Կարայրնափէպին մէջ։ Արաւսան եւ Վա-
րար, Էրկու արքաները Գէյ-Թուրաթ Տալու-
վրդականի Կարայրնին մէջ միտարուած են։
Այսպէս յանձնարի վերադարձած է Արաւ-
սանի, իր Կարար Վանանի, թէ՛ Վարարի հոյ-
րաթիւնը եւ թէ՛ Արայրաւսանի թաղաւա-
րաթիւնը։

Ար անանուի արեւն, թէ Արաւսանի
Ծագման մասին Տակիտոսի վրայ հիմնուե-
լով՝ հանուած կարակացութեան գէժ բե-
քուած փաստերը տկար են եւ անհաստատ։
Արաւսան եւ իւր որդիները Վրկանի մէջ
արձատարուած են, իսկ Վանան եւ իրեններն
Աւարդաւասանի մէջ։ Երբ 15ին թագը կրթու-
սերայոյն գծին անցաւ, ոչն առեւն միայն իշ-
խանութիւնը պարձեալ արեւմուտք փոխա-
դրուեցաւ։ Վանան 15ին հիւսիս-արեւմտեան
փոքր տէրութեան թաղաւորն Կրած ըլլալու
է, երբ Արաւսան հոյ Վանանին հետ կուտի
մէջէն էր։ Ամբողջ իր Էրեւնամեայ եւ աւելի
երկարատեւ կուսովարութեան միջոցին Ար-
աւսան իր անսփն արեւմուտքի մէջ արձա-

տապանք էր եւ ընտելացած անոր մեղմադոյն քաղաքները թափեալն : Երբ ՅԱին Վանն եւ անոր մագաւնաւ մահէն ետքը նոյն տարին իսկ՝ անոր արդին Վաղարշ պարթեական թագին տիրացաւ (Տէօրէր, 20 յջ.), սկստութեան ծանրակէտը կրկին հին իրանեան մշակոյթի արեւմտեան Էրկիրները գերազարժաւ : Բայց արեւելքը այս տեղափոխութեան հանդէպ անտարբեր չմնաց. այս նոր ուղղութեան հետեւաւ թիւնն Եդաւ, Պարսիստիքաւ կից, մինչ այն արքանի երկիրներուն սպասամբութիւնը եւ Վրկանի ինքնազար պետութեան կազմութիւնը :

Քրդէն Յնին թագադրւածն էր գլուխ քարձրացաց նոր արքային դէմ (Տակ. Տ. ԺԳ, 70) : Սենինք անոր գրամները նոյն տարւոյն Դեկտեմբերէն մինչեւ ՅՏԻ Յուլիսը (Վրսի, 180) : Թէ արքայն կրցած ըլլայ գրասկի դոյն, այդ շտանդարտը մեզի, բայց արդէն ՅԴԻ համար կը պատմուի Վրկան ծանր սպասամբութիւն մը, որ արդեւք հանդիսացած է արքայից արքային՝ Հոսմի դէմ՝ հայդահին մրայ թագաւորաց իր եզրսը օղնութեան հաննելու (Տակ. Տ. ԺԵ, 24 եւ գերը Գ. 11, յոյ. 2) :

Հապի կարելի է տարակոյսի ենթարկել այս տարիներու սպասամբական երկու կարեւոր շարժումներուն իրարու հետ տնեցած ազերսը : Իմաստանդ թէ Տակիստի մէկ տեղիքը անոնց նոյնացումին կը դրդէ զմեզ : Տակիստս թագադրւածն էր, որուն երեւան

դարսի Զնին Վաղարշ ամուսնացած եղաւ. Հայ-
աստանը ստարակէր, Vardanis regia filium,
Վարդանի թուրքացիքին մէկ որդին կ'անուանէ :
Գրեթէ քնդհանրապէս Vardanis անունն աղ-
ղական բմբուխում եւ ասով Վարդան անու-
նով Վաղարշի ազգաստեր որդի մը կ'անըր
ստան է ²⁶ : Սահպն մեզի հասած քնիւր-
ցաւանն սենի սքանչելի իմաստ մը : Արտա-
ւանի մէկ թուրք, անշուշտ Վրկանի մէջ հառ-
տաստեալն որքանի գծին աղօթքինի մէկ
ձնուկը, ասիս կանգնած է Վաղարշի ճիւղ-
այն տարիներուն, երբ աս Վրկանի աղօթում-
բախեալն զստանաւաւ մեծ նեղութեան մէջ
էր : Վարդանի այս որդին աղահամարաբ
աղօթումը Վրկաններու թուրքացիքին է ²⁷ :
Հիսթիա-արեւելքի նախկին արքայայիքները
դինքր Զնին ժառանգութենէ կորցած են եւ աս-
րեւմտաւրի անհանց արքայից արքային գէմ
բեմ յարձրացուցած ²⁸ :

Արեւնն՝ Ննէ մինչեւ Են՝ ներքին ծանր
կոխները մզումն են ժառանգական իրա-
ւունքով գահի կոչուած նոր գծին կողմանէ

²⁶ Տակ. Տ. ԺԳ, Դ, Հրատարակչներէն արքա-
գրութիւն : Ասոր հակադրակ սենի Գուաշմիա Են, աս
գիւղ թուրքի մը առաջնորդումն :

²⁷ Եթէ Տոկիստու երկու շարժումներուն նպատե-
թիւը չէ հստակ, այն տակն որեւէկան գէղքերու
համար երկու գանաղան աղքիւրքներ գործածած է
տեա Կիւ, ԺԺ :

²⁸ Բէ յայտնի իշխանապետները գէտ կային,
կ'աղայցուցանէ Զնին Վաղարշի կողմէ անանց Համար
պատանդ տրտիւր (Տակ. Տ. ԺԳ, Բ) :

այն ասարթներուն զէմ, որոնք նախապէս մ'արդկային կեանքի մը տեսարաններ տեսնուած էին պետութեան վրայ: Կիսով չափ յանդիման Վաղարշի քաջութիւնը՝ միացած արեւելեան իրանի կարգ մը պէպերու հետ՝ արեւմտեանին հնարասւթութիւն տաւած է այս անգամ արեւելքէն եկող թաղաւորն եւս մտնուի: Սակայն Յոյն Հռոմի միջամտութիւնը պետութեան երկուքի՝ պարսիկ եւ Վրկան ուխտներէն՝ տեսական բաժանումը յաւաք բերած է:

Ներսէի որով՝ Արտաւանի ապստամբութենէն Վրկանիան առանձին պետութեան մը հաստատութեան առաջնորդող՝ պատմական յետաշրջման միտքն հասկնալէ յետոյ, հարց կը ծնայի, թէ ի՞նչ էր տարածութիւնը Վրկան իշխանութեան, որմէ սկզբնութեամբ է այս պարպտումը: Արտաւանի տաճարին իշխանութիւնը կը տարածուէր Վրկանի եւ Կրճանի վրայ (Տաղ. Տ. 2, 36): Վրկանով կը նշանակուի հոս հիւսիսային լեռնադաւանին բերքի երկիրը, իսկ Կրճան անունն է անկէ հարաւ բարձրաւանդակի անապատին: Տաղիսոս այս անուամբ կը նշանակէ հոս՝ երրեւն Պարսիկաստանի մերձեւորող Նար-Կրճանը եւ ոչ թէ հին Կրճանն իր պարսկական բնակչութեամբ: Սուրբ Արտաւանի տաճարին իշխանութիւնը կը պարփակէր իր մէջ Արշակունիներու հին պարսիկ-վրկանական բնադաւանը, այս գաւառին պարսիկ-

ներկ անխաղճառաւոր ժողովուրդն յետոյ գրաւուածք բարձրացուցած է նոր իշխանին ազգային հետաքրքրելը :

Արտուսանի իշխանութեան պարզացման պատկերն այսպէս կրնանք ասուերապէս : Իւր պետութեան հիմք դրած է Պարսխաութեան մէջ եւ շուրջը պնդուող երկիրներուն՝ Վրկանի Աստուանէի եւ Նիսպայի մէջ : Ասիկա մտած է պարսկական մարտը, որով անխաղճաւ է Կրճանի նախապէս պարթեական մասին : Բեւայ հպտականացած է արեւմտաքր եւ իր Վանն Լգրայրը թաղաւոր կարգած է Ատրպատականի : Համէլացիներու հետ առաջին բախումէն ետքը հարաւորեւելքի մէջ գրաւած է Արէան, ուր հնդիկ-պարթեական Գանուսխար թաղաւորը գինքը պէս չէր կանխած :

Եթէ՛ Վրկանեան առհմիկ իշխանութեան մը մտայ հիմնուած, հիւսիս-արեւմտեան իրանեան մեծ պետութեան մը կազմութիւնը 10էն 15 ասորիներու շրջանին աւելի ունեցած է, ապապն ճիշդ նոյն ասորիներուն մէջ երկրորդ պարթեական մեծ ահրաւթին մը կերպարանաւորուած է հիւսիս-արեւելեան Հնդկաստանի եւ հարաւորեւելեան Իրանի մէջ : Ծանկերու արշաւանքի քնիւացքին արդէն (Ք. առաջ 127ին) հարաւորեւելեան պատաններու մէջ՝ պարթեա թաղաւորներու առեկ՝ պետութիւն մը կազմուած էր : Այս պետութեան պատմութիւնը մեր միակ ազ-

բիւրներէն՝ անոր թաղաւորներու գրամնե-
րէն, պայծասորէն երկուսն հանած է V. A.
Smith (ZDMG, II, II, 28) :

Ճանաթ են մեզի կարգ մը, մեծաւ մա-
սամբ ոչ-արչակունի անուններով, պարթեա-
թաղաւորներ, որոնց առաջին ներկայացու-
ցիչները՝ դասելով գրամներու գանուած
վոյրերէն, իշխած պէտք են բլլալ Արաքս-
սիայի եւ Ծաղաւտանի մէջ : Այս երկրներու
մէջ կարգը յաճախ կը խցի, քան իր ճշ-
գոյցը շարունակութիւնն ունինք Տաքսիլայի
հիւսիս-արեւմտեան պետութեան մէջ (Smith,
52 28) : Երկարատեւ իշխողներու շարքէ մը
ետքը հստակեան կ'եյլէ Փանտափար թաղա-
ւորն, որու գրամներուն կը հանդիպինք, հին
հնդկէ-պարթեաական պետութեանց գուրս՝
գրեթէ ամբողջ Պենջաբի եւ Հարաւարեւել-
քի իրանեան բնակչութեան : Արաքսիայի
եւ Ծաղաւտանի մէջ : Ըստ այսմ առ, իրիւ-
մեծ աշխարհակալ մը, ինդոսի չքմեր միաց-
նելով Հարաւարեւելեան իրանի հետ նոր
բնակարանի պետութիւն մը հիմնած է : Թէ
Փանտափար իշխած է Արաքսանի եւ անոր
օրդիներու հետ միամասնակ, այս հնդկէ
մամանկայրութեան հաստատուն կէտերէն
մին է ³⁰ : Մեր սղորիւրներուն համաձայն ³¹

³⁰ Տե՛ս իր մասին W. Otto, PWRE, II, 483 28-
30. Hyndophierres :

³¹ Տե՛ս Sallet, Nachl. Alex., 138. Oldenburg,
Ztschr. f. Num., II, 291. Smith, 55. Otto, 185 41.
Sénart, Notes d'épigr. ind., VIII, Série XV, 119 :

Գանատփաւք 20) — 21) ին խշխանութիւնք մեռք առած է Լւ. 46) — 47) ին դեռ կ'իշխէր :

Հիմնադրին մահէն անմիջապէս ետքը՝ Գանատփաւքի պետութիւնք քայքայած է, զիտան դի Գանատփաւք անժառանգ մեռնելով (Oltu, 151) սարգախանները բաժնած են անոր ժառանգութիւնը : Այս բաժանումը տեղի ունեցած է 50) ին շիշ ետքը : Արեւելեան Խրանի բաժնին ժառանգորդը յաջորդ տարիներուն իր բաժինը մեծապէս բնդարձակած է ի փնտա պարթէւ. պետութեան : Ապառնապէս է՝ Լեւոնայ ինչ Գանատփաւքի սցա ժառանգը՝ Վրդանեան խառնութիւններէն օղտուելով՝ նուաճած է այն ամէն երկիրները, զորոնք՝ արքայից արքային գէժ մղտած կոխաներով բաղմադրող Վրդանները՝ չէին կրնար պահել : 55) ին մինչեւ 60) տարիներուն՝ նախ գրաւած է Արէան Լւ Երանդխանան, յետոյ՝ Աքառէն յառաջանալով՝ Պարսխտաթրաւի մարը, իսկ ծովադաւառէն՝ Մարտատան տանող հարաւային պոպոսային սփառխաններն իր խշխանութեան ծիրին մէջ առած է : Արեւմտ Վրդան պետութիւնը պարթէւներու, Լւ Արէայիներու միջեւ գլխիկ ոչնչացած էր Լւ կը սահմանափակուէր Կասպից ծովու եզերքին ու անոր հարաւէն սահմանակից չին Պարթէւտատանի արեւմտեան պատաններուն մէջ, երբ հռոմէական միջամբտութիւնը Արին պարթէւական խաղաղութիւնը քերտու Լւ անոր հետեւութեամբ ազատութիւն գտաւ Արէայիներու գէժ ինք գինքն օղտապանելու : Երապէս ոչ Տրապաւայիներու :

և «Արկաններու ճնշման տակ» Էրկրով տարածուել, բայց ներքուստ տկար Արկայի պետութիւնը չուտով ընկճուեցաւ, և «Արկանները, հեռացնել ի վնաս անոր, գէղի արեւելք ընդարձակուեցան: Արկանի պետութիւնը գէղի արեւելք իր սյո տարածման ժամանակ ժառանգարդ կը հանդիսանայ ներսնի դադարեալներուն, որոնց վրայ ստորեւ պիտի խօսենք:

3. Արկանի երբեւեկի նամբաներուն հոռմէական Բազմաբանութեան համար ունեցած նշանակութիւնը:

Արկան պետութիւնը, եւր Հոտի դաշնակցութիւնը կը խնդրէր, կը ներմակէր իր մէջ միայն Կառպից ծախս արեւելեան եղերքի երկրորդ և էլբրուզէ հարաւ պտրքեւական Կոմիտենէ և Խաւրինէ դատարները: Ասկէ պարտ Արկանի թաղաւորը պահանջ անէր արեւելքի սահմանակից երկրներու վրայ, մինչեւ տախարեան սահմանը, և կը յուսար Հոտի դաշնակցութեամբ պիտաւ խաղաղութեւ իր սյո փափայր: Սակայն որչափ որ Արկան պետութիւնը տարածութեամբ սահմանափակ էր, իր երթիւ եկողին—քաղաքական գիրքը չէր տաւած: Իրանեան արեւելքի և արեւմտաքի հաղորդակցութեան ուղիներն իր ձեռքին մէջ էին: Անցման երկրի այս նկարագիրը Արկանի համար նշանակալից եղած է:

Քրանեան բարձրագոյն առի եղեբայեաները միայն՝ բուսականին ջրաբոյի եւ բարձր մշակոյթով ժողովրդեան մը բնակամայր գտանուելու համար : Ի՞նչին՝ բնագործակ բարձրաստնագործ ցամաք է եւ միայն հան մշակելի, ուր լեռներէն իջնող գետերն ու սառսակները գետ չեն անյայտացած : Այսպէս արեւելեան եւ արեւմտեան Քրանի միջեւ իրիւ հայտնաբերուած լայնամիտ արգելք մը տարածուած է խոժոռոտանի անապատն, որ հետեւեան մէջ Պարթեւաստանի եւ Կրմանի անապատ անտնը կը կրէր : Ի՞նչին հիւսիսային կողմէն Խառնանի լեռնաշղթան՝ չրջապատի բերրի գոտաներովը՝ հին Բարսաստանը կը կապէ Հերատ գետի եզերքին սփառաներուն հոգտին հետ (Գիւլիմզ, 153 ջր.) :

Հոս միայն հնարաւորութիւն կայ գոմաշի ետուն երթելու կի մը պարթեւական արեւմտաքի եւ արեւելեան իրանեան մշակոյթի կենդրոններու եւ անկէ անդին հնդիկ եւ չին աշխարհներու միջեւ : Ասկէ բնիացած է Աղեքանդրի համբան գէղի Բաղարիւս եւ Հնդկաստան (Գիւլիմզ, 181) : Բաղարիւս նկարագրած արքունի պողոտան Բարսաստանէն՝ Կոմիսնէն եւ Խառնէն կարելով մինչեւ պարթեւական հարթաշատը, Վրկանի լեռնապատէն անցնելով Աղաւթոյնէն գէղի Բարդիսանս սփառք եւ մինչեւ Բաղարիւսի եւ Հնդկաստանի սահմանը կը հանէ : Ասկի հարսէն՝ պարսկական լեռներու հիւսիս-

արեւելեան ստորտաւն, անաստաի ճամբոյ մը Պատրիսի մէջէն ուղիւ Իրանգիանա կ'երթայ (Tab. Peul.) : Ռարեմն ու մը, ինչպէս ներսնի սրտի Վրկանի թագաւորը, սոսերկրին եւ Պատրիսի կը տիրէր, կ'իշխէր կտաւարեղապէս նաեւ պարթեւ արեւմտաքի եւ անդրասիական վաճառականութեան նշանորդ միջակէտներուն միջեւ անհրաժեշտ ցամաքային երթեւեկին վրայ :

Հռոմէական քաղաքականութեան համար Վրկանեան դաշնակցութիւնը մեծ կարեւորութիւն կը ստանար սոս երթեւեկային նպատակաւ գիրքին պատճառաւ : Ռազմադիւորէն Հռոմէացոց հնաքաւորութիւն կուտար երկու կրակի մէջ տոնելու իրենց պարթեւ թշնամին. բաց տակէ քանի որ Վրկանները կը տիրէին պարթեւական ցամաքի վաճառականութեան աղբիւրու վրայ, որու կը պարտէին Իրջագետի կէտ-յուսական շահատաններն իրենց ծագկումը, ո՛րք անտեսական անձնան հոսք միջոց մըն էր Սելեւկիայի եւ Վաղարշակեթաի խիտղեններուն վրայ : Գէպի Բակարիա եւ Հոկատտան տանող աղբիւրու պահապանին հետ դաշնակցութեան մը միացն՝ Հռոմի կտաւարեայ երաշխիք մը կուտար Պարթեւներու հետ կնքուած դաշինքին տեւականութեան (տես վերը Գլ. Ա. յոյ - 4) :

Վրկանի Պարթեւներու մեծքն էյիլէն էտքը՝ բոլորովին տրիշ հնաքաւորութիւն-

ներ կը ներկայանային Հասֆի կատախարու-
թեան. վասն զի Ազուանից Երկրէն՝ Կասպից
ծովու և Ռբատի վրայէն, որ Արեանի հի-
սիսային սահմանադեան էր, քրոջ հին համ-
բոց մը կը տանէր ամբողջ Ասիոյ վաճառ-
ներու տարեկանի բախարիտեան կենդանո-
ները: Թէ այս ուղիով հնդկական արտադրու-
թիւններ Պանասի յաւանկան բաղադները կը
հասնէին, այս ներքին ժամանակէն շատ ա-
ռաջ ծանոթ է և բազմիցս յիշատակուած
մատենադրութեան մէջ:

Ներքին Կասպից ծովու իր ձեւնարկու-
թիւններու մէջ Աեփուկոս Նիկաուրի հետե-
րան վրայէն բնթացած է: Այս յաւանկան ար-
քունի տան Ասիոյ մեծագոյն խշտոյր, իր
որդւոյն՝ Անտիֆոսի գահակցութեան շրջա-
նին՝ ուրեմն 285—282 տարիներուն, Պատրու-
կիէսի ստաճնորդութեամբ արշաւարտմը մը
ստարած է Կասպից ծովը խուզարկելու: Մե-
փակարք Կապուսի շղթային հիսիսային յա-
նաւէն նուարկած է ծովեզրն ի վեր մինչեւ
այն վայրը, ուր կտրծած է Կասպից ծովու
հիսիսային սիկիսանոսին միացման տեղը հա-
սած քլլալ (Սարք. ԺԱ, 507, յջ. և Պլին.
2, 36):

Պատրակիէսի մեկնակէսին որդւոյն հին
աշխարհագրութեան գծուարին ինդիքներէն
մին է. ասոր յաւադոյն յաճախ յաջացած

է առջ Լերման³¹ մեկնակէտք Սեւիտ-բուսի
 գետաբերանէն, ինչպէս կ'ենթադրուէր ցարդ,
 քանի ժր կիւսմեար գէղի սրեւմուտք փո-
 խաղքելով, հոն ուր ծովեղբր յանկարծ իր
 միջօրէակիանի ուղղութիւնէն արեւմտեան-
 արեւելք կը դառնայ: Այս կէտէն հաշուելով
 Պատրսկէի տասն թիւերն ճշգիւ կը հա-
 մաճուցնին: Ազուաններու ծովեղբր կը հասնի
 մինչեւ Թւրէք, Ռբատի գետաբերանը կը
 նայնանայ Ռուրայի հետ եւ Յաքարտէսի գե-
 տաբերանը Կարա-բուղա ծովախորշը կը փո-
 խաղքուի: Լերման յաջորած է միանգամայն
 ապացուցանել, թէ հին գտերբուն Ռուրայը
 գետ ցամքած չէր, այլ թէ Ռբատի՝ ինչպէս կը
 կոչուէր այն ստեղծները Ամու-Գարիան, մէկ
 ճիւղը, Ռուրայի անկողնէն Կասպից ծով կը
 թափուէր: Ասով Ռբատի Կասպից ծով հա-
 նին եւ Ազուաններու Երկրէն գէղի Բակ-
 տրիս գետուցին իրականութիւն կ'աւանդուէ:

Հնգկական վաճառներու ճամբան հոփը
 օրէն Լինտիքուշի վրայէն նաւարկելի Ռբատ
 կը թելւէր, գետի վրայէն Կասպից ծով, ծո-
 վէն ուղին Կուրի գետաբերանը եւ անոր
 վրայէն՝ անցնելով Ազուաններու Երկրէն՝
 կը մտնէր Վրաստան, ու կ'երձերք հինգ օրէն
 կտրելով Սարապանայի քով նաւարկելի Փա-
 սիսը, ուրեմն Պոնտոսի յաւնական երթեւեկի
 ցանցին կը հասնէր (Սարք. ԺԻ, 506):

³¹ Gött. Abh. ԺԵ, 4. 7 Ժ., PWRE, Ժ, 2281.
 ԺԳ. Kaspisches Meer:

Պատրուկէս իր թաղաւորին առաջարկած է իւրն իսկ նամբուն գերջին մասն ալ ջրանցքի մը շինութեամբ նաւարկելի դարձնել եւ կ'ըսուի, թէ Սէւեակոս այդպիսի ծրարք մը կը մշակէր, երբ Պաղատէս Կէրտնետի մահախիթ պաղտափոխին զոչ գնաց (Պլին. 2, 53)։ Այս վաճառքի ուղին սակայն, որոս աշխարհամիջեան երթեւեկի համար անհեղձ նշանակութեան մէկնէն առաջ Հերման աշտղիք եղած է (PWRE, 22(II)), միակը չէր, Հողկառուանի եւ արեւմտաքի միջեւ կարգեա ստելի հիւսիսային հաղորդակցութիւն մը։ Պատրուկէս, իրմէ ետքը Պամպլոսի հետախույզներն անցամ մը ետ, տեղւոյն վրայ ստուգած են, տնդրկասպեան նաւային երթեւեկ մը (Պլին. 2, 53)։ Կը տեսնենք որսին, թէ Ներոն իր Կապեան վաճառակոտակուն ծրարքները շինած է հին հիման մը վրայ եւ արդէն ծանօթ իրադրութիւններ իր տնտեսական-քաղաքական հայեցակէտին մէջ է առած։

Հոռմէական վաճառակոտութեան վառ-
 փայն էր Հնդկի եւ Ներքին-տափտեան վաճառ-
 ականներու հետ հաղորդակցութիւնն անկախ
 րնել պարթեւ միջնաւորութենէն եւ անմիջա-
 կան կապ մը հաստատել անոնց հետ։ Այս
 ծրարքը իրականացի էր Ներոնի մամա-
 նակ միւրն, այդ միջոցին պարթեւ եւ Կրկան
 յարաբերութիւնները ծանրացէն պրկում
 էին, իսկ այս պրկումը կրնար գէպի Բակ-

արիտ հասկանալն երթեալէր պարթեա աղ-
ղեցութենէն ադամ պահել: Ներսէի կատա-
վարութիւնը, որ ուրիշ վայրերու հետ հա-
մեալան զաճատականութեան անկասկած թիւնը
մեռք բերած էր, կարող էր Վրկանի հետ
զաշնադրութեամբ նայնն ընել Բաղարիայի
համար ալ:

Պարթեաներու վտանգուած գրուցոյն
հետ զաշնադրութիւնը կրնար Վրկանի մէջ
հիմ կողմէլ անւական շահակցութեան, որ
իւր կարգին Հոսի վաճառականական ծրա-
դիրնէրուն անհրամաշտ ապահովութիւնը
կ'երաշխարէր: Հնդկաստանի եւ Եթով-
պիայի մէջ պոպոմեան մեծ քաղաքականու-
թեան հետեւողին՝ Ներսէի, որ իւր նոր յե-
ղէսնին՝ յունական մեծ աւանդութեան վրայ
գիտակցարար լինելով Թեոքրանի վաղանդ
յորջորջումն բնարած էր, Կապից ծովու սե-
լակեան ծրագիրներու վերադարձը շատ լա-
կը պատշաճի: Բոլոր այս պատճառներն իրա-
ւունք կու տան մեզի ներսնեան զէպի Կա-
պեան գոները եւ ծովը մտադրած որչափն
լծաւոր որոնել այն երթեալիւցին—քաղաքա-
կան ծրագիրներու մէջ, զորս պայպիցինք
վերը:

Նոր մեռնարկն անհրամաշտութիւն երեք
հանգրուան պիտի ունենար: Ի սկզբան հարկ
էր մեռնարկին պոնտական խաբխիսն ապահո-
վել: արդէն Հենարբարն (Ներսէ, 223 յլ.)՝
պոնտական երկու հոյատակ պետութիւններու

բարձունք ուղիղ կերպով կապահովեան ծրագրեալը։ Նկատելով որ Պանասկան նախկինում նախնական կարելի էր անցնել ժինդէն Կապից ծով երկրամասին գրաւումին։ Վրաստան Ննին Կարբուզին քաղաքացիական ջանքերու շնորհիւ ապրէն պետական շահար ապահովումը էր (Գլ. Ա, քաղ. I)։ Երան Լեզուանից աշխարհը, այս Կարբուզի և Կապից ծովու միջև տարածուած կարեւոր երկիրը, դեռ կարելի էր եղած կրկին կցել Հոսի Նեո (Լեզ)։ Լեզուանները կրտսերային ժողովուրդ մըն էին, որոնց քաղաքակրթութեան թափար կեանքին կենդանի մէկ պատկերը պահած է մեղի Սարաբուն, ոչտուրով Թէպիանէն Լեզիաւանացի գործէն (ԲԼ, 50) 22)։ Լեզու աղեկութեանը համար անգեկութեանը կապահովումը, եթէ Կարբուզի իր անդրկապահովան ծրագրեալին իրապարծել, այս ժողովրդեան սանձը պէտք էր մեղի անցնել։

Լեզուաններն աւելի վաշկատուն էին քան Վրացիները և ասոր Նեոստիկանք՝ բոլոր Լեզուանին, բարբարոսներու պատերազմական սմբողջ վայրենութեանը պահած էին։ Շատ պեղեցիկ և խաչարակալած ցեղ մըն էին, բայց հոգեւոր արար և ստանց բարձրագոյն քաղաքակրթութեան։ Գետահովտի արդարեւանը երկիրն իրենց հոստումն համար սքանչելի արտադրութեան ունէր և ստանց աշխատութեան, կամ շատ գոյգն վաստակի մը վա-

խաբէն, երկուս կամ երեք հանձնք կու տար, եւ ասով բարձրացոյն քաղաքակրթութեան մը ամէն գրգիռ առելոյդ կը դառնար:

Աղսանները ինչպէս որ հոգի ստիպեալն ճշակութիւն համար միայն վաշտեայ աբաբով կը դռնանային, այսպէս ալ մասնատեալանութեան մէջ միայն մտեալանակութիւնն օնէին: Դրամ, շաբաթ եւ կշիռ կա՛մ անձանցով էին կա՛մ շուկէին այն ճշգրտութիւնն, որ միջկրկրեայց համար խնայողաց էր: անոնց թուական դրամութեան մէջ կը պակտէր հազարը: Երթեւեկի անճանակ գարգացումը նպաստաւորած էր գաւառաբարբառներու կարեւոր տարանջատումը, որ Պամպէտակ աստիճանովեց խնայեալաց պետութիւններու մէջ քաղաքական սրտակաւումի իր կրկնապատկերը կ'երեւցնէր¹⁷:

Միտմանական պետութեան մը կարգմութիւնը կ'երեւայ թէ հայ-մրտական սարկայութեան տակ յատաճ եկած է: Թողաւորէն ետքն ամենապղծիկ մարդը քրմայեանն էր, որ վրտական սահմանին մաս նուիրեալան գաւառի մը մէջ կը բնակէր: Այս գաւառը նուիրումն էր Երկնքի մեծագոյն գից՝ Մրամադդայ, արեւմտեան գից՝ Միհրի եւ յունի գից՝ Անահիտի: Հոն պաշտօնած առաւանձներն,

¹⁷ Քաղաքական եւ շեղանական այս երեւոյթէն Տոմարէկ այն անստիպեալ յանդած է, թէ Աղսանը հաւաքական անունն է արեւելեան նուկտի ոչարիական ժողովոյ բնակըն:

ինչպէս նաեւ ի պաշտօնէ քարմերու մեծ քաղմութիւնը՝ Հայաստանի եւ Կապպադոքի-
կիայի՝ իրանականին մերձեցող պաշտա-
մանքը կը յիշեցնեն⁴⁵։ Տարակ տարի քա-
ւութեան համար մատուցուած մարդագոհք
կը բնորոշէ՝ այս ժողովրդէան բարբառին
նախնական բրտութիւնը։

Միայն գինեւորական տեսակէնով Ագու-
տնները, իրենց միութենէն յետոյ, աշտորու-
թեան արժանի գործոն մըն էին։ Պոմպէոսի
դէմ հանած էին 60-000 տնձ հետեւակ եւ
12-000 միասոր, ասոնց մէջ մեծ թիւ կը կազ-
մէին իրանեան սպառազինութեամբ զրահա-
ւորները⁴⁶։ Եթէ այս թուերէն կտրուսը դեղչ
մընենք ի հաշիւ հեղինակին երեւակացու-
թեան, սակայն եւ այնպէս անոնց գինեւո-
րական ճշանակութիւնը կ'հրաշխարհէ այն
մեծ գէրը, զոր անոնք տեսականորէն անե-
ցած են հարստէն իրենց գրացի երկիրներու
կոխներսն մէջ։ Անոնց մեծագոյն սթըր կը
կայանոր, այն սերտ յարարեութեան մէջ,
զոր ունէին տղպակից ստրկատակած ցեղե-
րու հետ, որոնք լեռներէն անդին կը լծակէին
եւ միշտ սիրով ոգնութեան կը փութային
(Տակ. Տ. 2, 32 եւ ԺԱ, 9)։

Ագուտններն տղաշոգարար հիւսիսային

⁴⁵ Հակառակմարտ միջրական կրակի այս փոքր-
տախկան մայրական պաշտամունքի մասին տես Cui-
mont, Mon. myst. Milhr. I, 9 յջ. եւ 231 յջ.։

⁴⁶ Թէոփան — Մարք. ԺԱ, 502. Պլուտ.-
Պոմպ., 34. Անտ., 34. Դիոն. 42, 54։

սարմատական ժողովուրդ մըն էին, որ իր նոր գրաչիներու ազդեցութեան տակ հետզհետէ իրանեան քաղաքակրթութեան երանդ մ'առաւ: Ներսէի մամանակները գինուորսկան մեծ ուժով միտանական պետութիւն մը էր հազմէին, որ արեան զօգով ետպնտը էր հիւսիսի Սարմատներուն հետ: Հոսմէացիներն այս պետութիւնը, որ Կասպից ծովու մուտքին կ'ընթէր, պէտք էին հպատակեցնել կամ քնջել, եթէ կ'ազնին այս ծովուն վրայ իրենց գահաւստեանութեան անարգել ճամբոյ մը հարթէի: Սերսիմը պէտք էր հազմէին եւ Բաղարիս ուղին կ'ընթանար աղուանեան մարտէն, որ ամբողջ ձեռնարկին երբորդ՝ զուտ անաւանական հանգրուանը պիտի հասնէր ապաւորէն ²⁵:

1. Ներսի պնտական բաղաճականութիւնը:

Երբեք ինքնազգիին հնութեան մէջ անտեսական եւ մշակոյթոյին վերաշարարտութիւններով սերտիւ կցուած է Սեւ ծովու հարասոյին եղերքի նաւահանգիստներու հետ: Այս հնարեաց շարարտութիւններն իրենց քաղաքական հետեւանքն ունեցան, երբ Պանոսի Խհրդատ Եւպատոր թագաւորը Բիւթանիան, Պապլազանիան, Կաղքիսը եւ Բա-

²⁵ Արեւելոյ պատմաւարտութիւններու մասին տես յաջորդ գլուխը:

գիտեան պետութիւնն իր հորեմական իշխանութեան հետ միացուց :

Պատգէսս Ալին պահապան այս մեծ տէրութիւնը Հոսմի համար գրաւեց : Քաղաքաշատ արեւմտաւոր մինչեւ Ալիսէ անդին նոյն տունն Հոսմէական նահանգի վերածուեցաւ , որ մինչեւ Մարկոս Արեւիտի ժամանակը ծերակոյտի փորշութեան տակ մնաց : Հիւսիսն ու արեւելքը նախ Միհրգասի որդւոյն՝ փառնակի Էւ ապա Պոլեմոն դադարացւոյն իշխանութեան տակ հալատակ տէրութիւններ կազմեցին : Բոսփորեան պետութեան մէջ յետոյ դա՛ւ քարձրացած է ին պահապան որջունի տան իպտիան գիծը , մինչ Պանտոս Էւ Կոլքիս մինչեւ Ալ , երբ ստանք Հոսմէական հոգեւուն կցուեցան , Պոլեմոնեան հարստութեան մեռն էին : Ներսնի կոտորմարութեան սկիզբը Հոսմէական երկրին այս հիւսիս-արեւելեան սնկիւնն երկու հալատակ տէրութիւններ դադարեցին ունէին : Բոսփորի մէջ Կիլիկիա Կոսիա Ա. , զոր Ալին Կոստղիոս անոր երիցադոյն կորսր՝ Միհրգասի դէմ թաղարեցուցած էր . Պանտոսի մէջ կը տիրէր Յէլէն ի վեր Պոլեմոն Բ.՝ Կոսիայիս իւր կոյտիւր երիտաւարդութեան քարեկամը ¹⁰ :

Աւգոստոս արդէն համարած էր , թէ Աւսոսիւ կեդրոնէր տարածուած այս պետու-

¹⁰ Տե՛ս Բրանդթ P.W.R.E., III, 779 լ.՝ , 104-Bosphores, 2 :

թիւնն իր քաղաքակրթական գերը կատարած
 և։ Նիւսիս-արեւելքի ժողովուրդները Հոմեր
 անմիջական ծիրին մէջ առնուելու հասուն
 դարձուցած էր։ Իր կատալարութեան գեր-
 չին առանձնահատկին ծագած պերճանական և
 իշխրական դժուարութիւնները միայն արդելք
 եղած են Պոնտոսի կցման իր ճշտութիւններն
 իրադարձելու։ Ստալին կոչուեալ այս գիտամ-
 նելուն կ'ազնւմ մերադրել պոնտական չին
 պետութեան գործերու համար կոչուեալական
 կենդրոնական-պոլիտեմարտի մը կազմու-
 թիւնն, որու գոյութիւնը Կլաւդիոսէ մինչեւ
 Տրայանոս վերջեա Ռոմայական հետադրե-
 րած է (Ann., 15 յջր.)։

Իրբեւ ժառանգ չին թաղաւորներուն՝
 կայորը Բիւթանիայի և Պոնտոսի ձերակու-
 տական նաշանդներուն մէջ առելը ընդարձակ
 արքունի հոգեր, որոնք բնակուած էին ձե-
 տական գիւղացիներէ (Rost. Stud., 288 յջր.)։
 Արքունի այս կաշուածներուն վրայ, որոնք
 պետութեան մէջ պետութիւն մը կը կազ-
 մէին, կար գործակալ մը, որ փոխնիւսա-
 տին կից բոլորումին անկախ գիրք մը կը
 գրուէր։ Իր անունը գրանցելու վրայ կ'ե-
 բեայ և աստիճանով ստալապաճ գործա-
 կաշներու կարգին կը պատկանէր։ Այսու
 հանդերձ կարելի չէ ենթադրել, թէ այս պա-
 րագայիս, կայսերական և ձերակուտական
 կուսակցութիւն միջեւ փոխանակութիւն մը
 տեղի առնեցած ըլլայ։ այլ իրարու կից կը

պաշտօնավարէին երկուքը, և այս իր հիմն
ունէր արտաքին քաղաքականութեան մէջ.
Բիւթանիայի գործակալը Բուֆորեան պե-
տութեան և Հոսթի կոստափարսիեան միջև
միջնորդի գերը կը կատարէր:

Ուրեմն Բիւթանիայի և Պոնասսի գոր-
ծակալը, Միշրգոսեան պետութեան մէջ
կաջսեփական շահերու ներկայացուցիչն էր:
Մերակոտական նահանգներու արքայնի կա-
յունները կը տնտեսէր, կը հսկէր Բուֆոր-
եան հպատակ պետութեան գծուարին յա-
րաբերութիւններու վրայ և հասանական է,
որ նայն գիրքն ունեցած ըլլայ նոսի պոլեմո-
նեան պանտական պետութեան հանդէպ, թէ և
այս մասին իր կարճատեւ գոյութեան չըջա-
նէն մեզի ու և է ուղեկութիւն հասած չէ:
Այս պաշտօնէն, ասանց մեծ գծուարութեան,
կրնար յատմանայի մեծ-պոնտական նա-
հանգին կաջսեփական կուսակալութիւնը:
Կենիթայրեմ, թէ այս պաշտօնն որդէն Ա-
դասաս հաստատանք ըլլայ, թէ և անոր պոյս-
թիւնը Կոստոյրուէ ասդին միայն հետադրն-
դի կարենանք:

Սեւ ծովու եզերքի երկու հպատակ ու-
րութիւնները, ինչպէս տեսանք, Ներսիսի կա-
ռավարութեան սկիզբը դեռ պոյսթիւն ու-
նէին: Բայց ճնտկան թուականին մին արդէն
յարձուած էր, իսկ միւսն իր անկախութեան
մէջ մեծապէս սահմանաւորուած: Թէ Ներսիս
Պոլեմոնի պետութիւնը նահանգի վերածած

է, այդ կ'ստանդուի պատմադիրներէ՝⁴⁷։ Այս
զէպքիս մամանակը, Հակոտակ Եւտրուպի ան-
ճիշդ տեղեկութեան, ՅՅ տարին է, ինչպէս
կը ստանդուի նոյն երկրին երեսը նշանաւոր
քաղաքներու։ Հռոմէական թատկաններէն ։
Ըստ այսմ պարթեական վերջին պատերազմի
միջոցին ծովեզրն՝ Ալիսէ մինչեւ Կուկուս,
Հռոմէական նահանգ կ'ըստ էր ։

Բաւփարեան անկախութեան սահմանա-
վանումը տեղայն, իր կական նշանակութիւնը
կը ստանայ Պանտաի թաղաւորութեան միտ-
մամանակ նահանգի վերամուկութիւնը։ Առջեւ-
նիս սենինք հաւ Սէս ծաղու։ Հարստակ պետու-
թիւններու բարձման յարմարաւանական ձեռ-
նարկ մը։ պետութեան անմիջական սահմանը
Պանտաի բովանդակ կ'ընկերու վրայ կը տա-
րածուի, իսկ անկախ միջնիշխանութիւններն
ամէնաբեր կը ընդունին կամ թէ իրենց ինքնա-
կացութիւնը կը ջղատուի։ Արդէն Հենարը-
սին (Ներսէն, 126 չէ) այս կարեւոր ձեռնարկը
կայսեր կառավան ծրարիրներու։ Հեա ճշգ-
րէն տղերսի մէջ դրած է։ Նոր նահանգին
երկիրը կաղմակերպական խարխիւր պիտի
ըլլար կաւկասեան միջամտիկան երկրին գէմ
կատարուելիք պորձադաթեան ։

Մեզի Համար մասնաւորապէս շահադր-
դիս են այն կաղմակերպական ինդիրները,
որոնք ծագում առած են նահանգային գրու-

⁴⁷ S. Nero, 18. Eutr. VII, 14. Aur. Vict. Ep.,
5. h. Aug. v. Aurel., 21. 11:

թեան Սեւ ծովու հիսփայտին եւ արեւելեան
 եղջնեքու վրայ տարածուեցան հասեալս-
 թեամբ : Պոլիմանի պետաթեան երկիրը կո-
 տակալի մը սակ միացուեցաւ Գաղատիոյի
 հետ , որ արեւելեան լեզէննեքու թէ՛ նորա-
 կոչնեքու հարստաւ մթերանոցն էր եւ թէ՛
 ծեր գորականեքու հանդաւորանը (Մար-
 կոսարտ , Ա . 202) : Ասով գոյութիւն առաւ
 Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմանեքու
 վրայ գիծու որական ուժեղ մարչական միաւ-
 թիւն մը : Հասկանալու փոքր Ասիայի սարմա-
 կան ծանրակէտը , որ պարթեական մարտի
 միջոցին Գաղատիոյ գոչնակից Կաղպատոյ մի-
 կիոյի մէջ էր , այս կարգադրութեամբ զէպի
 հիսփա արեւելք՝ զէպի կուկասեան աշխարհ-
 ներք փախդրուեցաւ : Նորակաղմ «Պոնաւոս
 եւ Գաղատիա» նահանգը յայտնադէս նախա-
 սեւաւսած էր , կայսեր Կասպեան նոր քաղա-
 քականութեան յեմարանը պաշտարար :

Ահաարհացոյցի վրայ ձգուած սկնտրի
 մը կը համարէ դմեղ , թէ նորակաղմ նահանգը
 միայն սոժամանակեայ նկարագիր ունէր ,
 անոր նեղ եւ երկարածիւր մարմինն բնդլոյ-
 նում եւ եղերասրում կը պահանջէր , եւ այս
 անոր համար կանխատեսուած սպառնական
 քաղաքական զէրին պէտքերութեան համա-
 ծոցն պանաղան , ուղղութեամբ կարելի էր իրա-
 կանացնել : Վեռպատանոս՝ քանադատեալ՝
 արեւելեան ամբողջ քաղաքականութիւնը
 պաշտպանողականի վերածեց , արեւելեան

Փոքր Լեօնայի մէջ Կապույտագոյկիսան էր. Փոքր
 Հայքն անոր կցելով՝ դիտարկեալն գործար-
 սահման մը տակդած է Հայաստանի պետու-
 թեան դէմ (Մարեղուարտ, անդ)։ Իսկ Ներսէի
 յարձակողական հիւսիս արեւելեան քաղաքա-
 կանութիւնը, բնական է որ պոնտական նա-
 հանդին կորուստեամբ բռնութիւն աչլ ուզգու-
 թեամբ որոնէր։ Բոսփորեան պետութիւնը,
 որ Ալին անշուշտ կանխապէս պատրաստ-
 տուած էր Հատիկ կցուելու, դարձեալ Պոն-
 տակի հետ միացուելու էր, իսկ Վիսթինիոս
 էր Պոնտոս, ձերտելու տական նահանգին կայ-
 տերական մարչու թեան առկա անու իշը, կրնար
 Փոքր Լեօնայի մէջ նորակապմ նահանգին կա-
 բուոր միաժողջ դանդուածը տրամադրել։ Նե-
 բունեան հիւսիս-արեւելեան քաղաքականու-
 թեան առաջին ձգտումն էր, վերականգնու-
 ցնել միհրպտական նախկին պետութիւնը՝
 տակդեղով մեծ-պոնտական նահանգ մը, որ
 իր մէջ փակէր՝ Քրտիկայէն մինչեւ կիսմե-
 րեան Բոսփորը՝ համալսական ձախկնդնէր։

Այս նորակապմ նահանգը Այուաններու
 երկրին գրաստմին մեկնակէտը պիտի կապ-
 մէր։ Նոր ձեռնարկին կապմակերպական հիմք
 դրուած է Ալին, յարում պարթեական մար-
 տին մարտնան կը պաշտակուէր։ Պարթեական
 խաղաղութեան էաքը, Կարբուղան կրնար իր
 պատուի բռնկնէրը ուղարկել Նոր մարտա-
 դաշտը հետախուղելու։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆՆ ԳԼՈՐՋԻՆ ՊԱՏՄԵԱԼԱՄԵՐՆ ԶՈՐԱՆԱԲԵՐ

Նախարար պաշտօնակատ մէջ փորձեցինք պարզել ներսն կայսեր վերջին տարիներու արեւելեան քաղաքականութեան նպատակները։ Կը մնայ մեզի գէտ թ փեր հանել թէ ի՞նչ պատրաստութիւններ տեսնուած էին արեւելեան մեծ արշարին համար եւ թէ մինչեւ ո՞ր առաքիւնների յրաժեշտ էին սնունդ վերջին կետարտագուծի անկման պահուն։ Այս ոյս աղբիւրները բաւական յորդանոս են, վրան պիտաւ յրիւ են մեր անգեկութիւնները հրկական պատերազմի մասին, որ մղուեցաւ պիտաւ արարար արեւելքի գրաւման համար նախապատրաստուած գունդերով եւ պարձեալ փոսն պիւնին՝ չարից կայսերաց տարւոյն մէջ կատարուած գորաշարժները ճշդիւ յայտնի են։ Ի մասնաւորի մեծարժէք է Յովսէփուսի ծանօթ եւ յաւաքակի քննուած լեզուններու տախտակը, որ հետմէակուն կատարարութեան պաշտանական սոււտքներու վրայէն մեզի գրեթէ սնթերի պատկեր մը կու տայ ընդ

զարեանն բանասկսութիւններու. զեականման մասին ¹ :

Մէր քննութեան ելակէտ պիտի ծառայէ, այն զինուորական կացութիւնը, զոր հռոմէական արեւելքն ունէր պարթեական մարտին վերջուորութեան : Եւն միջոցին, ինչպէս տեսնենք, սատրապան նաշանդներու մէջ Կորբուզանի հրամանատարութեան տակ ետքը յիսթիւ լեզուն կար (Գլ. Ա, յոյ. 3) : Անոնց հինգը կը պատկանէին սատրապան բանակին, որ մշտնապէս արեւելքի մէջ հաստատուած էր, ուստի էին հայկական պատերազմին երեք քաջաշամբաւ լեզունները՝ Գ Գաղղիականը, Զ Երկաթադատը եւ Ժ Փրեռենեանը եւ Պեատաի երկու ժողքաբանէք լեզունները՝ Գ Սկիւթականը եւ ԺԲ Շանթաշարը ² : Ասոնցմէ զատ Սպարան իսլականին սկիզբը վերին հրամանատարին տրամադրութեան տակ էին երկու դանտրեան լեզուններ՝ ճէօպէական եւ Լիակեղանականը եւ սրանոնեան ԺԵ Լիպոդիւսարեանը, այս սովնաւն վրայ կ'աւելնային դեռ Գանուրէ եւ Նեղուս բերումը պահափ պանդերը՝ տնդրադոյն լեզունի մը ստուարութեամբ : Վերին հրամանատարը Եւին բանակն երկու խումբի բաժնած է : Իր երկու հայկական լեզուններով՝ Գ Գաղղիա-

¹ Ռոմեօֆոս՝ Վասն հրէական պատերազմին Բ. 236 շէն :

² Արեւելեան բանակին հինգերորդ լեզունի մը յուսկումով մշտապէս ամեղացումի մասին տես Գլ. Ա, յոյ. 1 :

կան և 2 Երեւանի մարզում՝ և Իջիբասկան և
Եղբայրտան ու ժողովրդի համար բերում
քնարեալ դուռը բաժնի վարում է ինքը պար-
թեաւական վերջին արշաւանքը։ Իսկ կիրթ
Փրեանեկանը և Պետրի երկու լեզունները
չանձնան է Ասորիքի պատուիրակին՝ Կ. Կես-
տու Պապոսի Լիբանանի սահմանին պաշտպա-
նութեան և Ասորիքի խաղաղութեան ապա-
հովութեան համար ՝ Տաղ - Տ ժե - Ն (26)։ Այս
կարգադրութիւնը հիմնականում՝ զինուորի
ենթաբաժնի Ան ասրեսյն լեզուններու այն
բաժանման, ինչպէս կը պատկերանան անոնք
Ապոստոլոսի լեզուններու տախտակին մէջ և
կը ներկայացունեն Պապոսի լեզուի Հրէաստան
կառարան անյաջող արշաւին վրայ անոր
ստանալ տեղեկութիւններով։

1. Արեւելեան քաղաքը 66ի դարձան։

Վերջին պարթեաւական պատերազմին քա-
ղաք արեւելեան բանակաւորութիւններու համար
կենդանութեան վերին հրամանատարութիւն մը
հաստատուում էր։ Արեւելքի նահանգներու
կառավարները պարտաւոր էին Կորբուզոնի
զինուորական հրամաններուն հետեւիլ։ Բուն-
դալայի Անի նախադաշինքի կնքումով այս ու-
սակարգ հրամանատարութեան շարունա-
կութեան անմիջական պատճառը բարձրաց-
էր։ Ինչ որ արեւելք Կորբուզոն իր արտակարգ
լիազորութիւնը մինչեւ իր յետակշումը՝

66—67ի ձմեռը, որսն աճ է, այս հարցը հիմնական նշանակություն ունի։ Եր 66—67 տարիներուն ունեցած դերքի մասին մեզի հասած տեղեկություններուն չենք ուժ՝ փորձենք իր իշխանութիւններուն պատկերը հարգել։

Նախ եւ առաջ այս շրջանին կ'իշխայ հասնաբար՝ Կորբուզանի հովանաւորութեան տակ լիզումներու երկրին հետախուզումը։ Մերեն պարթեական պատերազմին փորձ վարչին յանձնուած էր միանգամայն հիւսիսարեւելքի մէջ նոր պատերազմին նախապատրաստութիւնը։ ասկէ կը հետեւնենք թէ պոնտական դինուարական նոյակացիւ շրջանը, որ 67ին աւելածուած էր իբրեւ խորխոխ կասպեան ձեռնարկին, իր վերին համաձայնարարութեան մէջ էր։ Ինչեւ անգամ ոչնչէն կը թուի, թէ նոյն միջոցին նա Պոնտոսի եւ Գաղատիայի պատարարակն եղած բլրոյ։ Վասն զի Տակիտոսի եւ Եսթրաթոնի միաձայն վկայութեան համաձայն՝ Կարգադովկիան՝ Կորբուզանի նահանգը 66էն 69 տարիներուն կը գրաւուէր ասանց լեզէներու պատարարակի մը ձեռքը, որ շենք կրնար նոյնացնել Կորբուզանի հետ։ Բացայայտ է թէ դինուարական պատարարութիւններու փորձը դժուարաւ կրնար ունենալ իր կայքը նահանգի մը մէջ, որ թափուր էր պարարտ լինելի։

Կորբուզան հակառակ իր պաշտօնին ուն-

² Տակ. Պատմ. Բ, 81. Էր. Պատմ. Դ, 368:

միջոցակամ շրջանակին մէջ տեղի ունեցած միտման փոփոխութեան, միեւնեւ ցնկի աշունք պատասխանատուութեամբուն էր հայ աւատական պետութեան հետ յարաբերութիւններուն: Թէ Գ Գոյգրականը ցնկի ամսուր իր հակադրութեամբ Մարտի բերդը շինած բլրոյ (Գ. Բ. յայ. 15) շեմ ուղիւ պնդել, վստահ իր այս կրնայ անոր տեղափոխումէն ետքն ալ հաստատուած բլրալ: Բայց նոյն տարին Կորբուզանի պետութիւնն Եննիսու Վինիկիանու Տրդատի կ'ընկերակցի, բնական է իր աներոջ հրամանաւ, պէտքի Հոսմ եւ հոն հայտնի կ'ուզմանէ, հակառակ անոր, որ պէտ ծերակոյտի տեղամ չէր, մեծապէս էր պատուաւ Վիսուն. ՀԲ, 23): Բսկ երբ Տրդատ ցնկի աշունք յանապառնարեալէն ետքն օտուալ խումբ մը Երասխանի վերաշինութեան հրամար հետը կը բերէ, պարմեայ Կորբուզան է, որ սահմանէ անցքին աւատատուին ծախքերուն չափ կը գնէ (Գ. Բ. 24, 6, 6):

Սակայն հայ աւատական պետութեան միտք հակադրութիւնը, որը Կորբուզան միեւնեւ իր յետակշումը պարծալքած է, կրնայ նաեւ պատասխան նահանգին իշխանութեան ձիրքին մէջ նկատուիլ, քանի որ Հայաստան անոր հետ երկար սահմանակցութիւն մը ունէր: Երասխանի վերին հրամանատարութեան տեղափոխման հարցին համար օրաշիշ են Կորբուզանի յարաբերութիւններն Եսալիքի պատերազմին՝ կէստա Գոյգրատի հետ, որ ցնկին

անոր աստրակաբայեալ գործադարն եղած էր եւ յիտայ անոր հետ միութամանակ եւս կանչուեցաւ : Անանց ծանրանալու Գաղղոսի հրէսկան գմբախտ աղէտին պատճառան նշանաւ կուքեան վրայ , հոս մտանանիչ կ'ընենք միայն , որ կայսրն անհամեմատ ծանր պարտութեան յանցանքը պատասխանատու պարտադարներուն վերադրեց եւ անանց ետ կաշուեցաւն օրոշումը տալու :

Ասկայն ոչ միայն Գաղղոս , այլ նաեւ Կարբուզոն են—ենի ձմրան եւս կանչուեցաւ եւ Անանատան ջամաք էլում պահուն բռնապատուեցաւ անձնատգան բղբալու ³ : Կարբուզոն իրրիւ արեւելեան բանակին վերին հրամանատարը եւ Ասորիքի պատուիրաւորին պետը՝ պատասխանատու համարուեցաւ զբաւման բանակին անբաւական թուոյն համար :

Վերջապէս՝ անխեղան վերին հրամանատարութեան պահպանման համար կայ նաեւ բնդհանուր քաղաքապետական պատճառ մը : Առայդ է , արարթեւական խաղաղութիւնը ենին եւ Ալին հաստատուած էր , ասկայն դաշինքը պետ չէր փակեցալուած , արեւելեան ստաւաբաթիւ բանակին միասնական վերին հրամանատարութիւնը դանկ այնչափ մամանակ աղէտք էր տեւել , մինչեւ որ Տրդատ գկայի Հոսմ պոյսմանեալ սեղեւքութիւնն ակելը եւ այն-

³ Դիւն. ՀԲ. 17, 5. Տակ. Պատմ. Գ, 6 :

պէս պաշտօնէի կոտորածան իրական կամք մը
ցուցնէր։ Իւրեմն թէ՛ Կորբուզոնի բնական
կամք կուսակալութիւնը եւ թէ՛ բանակին կը-
կու գանձարեան լեղէններով ուժեղացածը։
Մինչեւ Ննին գործուն պահուած բըրալու են։
Ուստի Կորբուզոն մինչեւ իր յետակաշունչն,
իրբեւ պատուիրակ Պանտարի եւ Գալատիայի,
արեւելքեան ստուարացած բանակին հրամա-
նատարն էր։ Իրբեւ պապիսի՝ ոչ միայն պար-
թեւ եւ հայ սահմաններուն ապահովութեան,
այլ նաեւ ապրանքեան պատերազմին պատ-
րաստութեան վրայ կը հակէր։

Իւրեւրքի մէջ Կորբուզոնի իշխանութեան
ուսկ կը գանակին Ննին երկու գանձարեան
լեղէնները. երբ նոյն ստրույն սկիզբը Վեա-
պուստանոս Հրէից գէմ վերին հրամանատա-
րութիւնը ստանձնեց Եւ Բաղեղանականը եւ
Ժէ Եւրոպիականն, ինչպէս գրաւած է Բոմ-
սէն (Հո - Պ - Ե, 555), գեւ իրենց հայրենի
նահանգները չէին վերադարձած, առար լա-
ւապոյն ապացոյցը կու, ապ Բափսեփոսի լե-
ղէններու աւախակը²։ Եւրոպէս ուրեմն Կոր-
բուզոն մինչեւ Տրդատի Հոսմ հասնիլը գեւ
ձեռքին սակ ունէր այն եօթը լեղէնները,
որոնք իրեն յանձնուած էին պարթեւական
մարտին համար։ Բայց սրտհեռեւ Բափսե-
փոս դժբախտաբար այս եօթը լեղէններու

² Հր. Պատեր. Բ, 388 ղ. Համա. առ այս Գո-
ւաշեւի KH. Mus. 47. 267 ղ. եւ Վերեր Josephus
und Vespasian. 1621:

աստիական նախանգնեքու մէջ ուր տեսնուած ըլլալն անշիշտութիւն կը թուի, աստիական էնք անդրադարձն ազդեցնելու հիման վրայ ստուշիւ անոնց բանականացները:

Հայ սահմանին վրայ հաստատուած քանակաբանութիւնը Անին կը բացկանար շարք ընտիր լեզվաններէ՝ Գ Գաղղիական, և Մալեգոնական, Զ Երեւանական և ժեռ Ստրիքի տարեան, միեւնիկ և Կեսառ Գաղղոսի Ստրիքի տարեան կը կոչմէին հետեւեալ երեք լեզվաններէ՝ Գ Սկիթական, ժ Փրեանեան և ժԲ Շանթաւար: Բիշ Էտքն եղած փոփոխութիւններէն կը ծանոթանանք Կոմիտասի Կեսառի բանական վրայ տեսնուող երեք լեզվաններէն, երբ այս գործարարները Անին Հրէաստան մեկնած է պատմական առջաւի մը համար: Այդ արշաւին մասնակցած է բացի ժԲ Շանթաւարէն նաեւ Զ Երեւանականը իր անանդակներով (Հր. Պատեր. Բ, 500, 511): Արեւմտ այս բնաւ լեզվանք միջնորդականութիւն Կեսառի խումբին անցած է. այս երկու լեզվաններէն դատ ոչ-խարժէր Գ Սկիթականն ալ Ստրիքի առաջնորդութեան գործարարներն մէջ հաշուելու է: Իսկ ժ Փրեանեանն ալ միջոցին Սկիթանէի մէջ Հայաստանի սահմանադրան էր (Հր. Պատեր. Է, 171). ինչ որպէսք ան ալ Կեսառի հրամանատարութեան շրջանին մէջ էր, կը մնայ աստիակէր:

Պարթեական խաչադրութեան կնքութիւն

յաջորդող տարիներու մէջ հայ առհմանին վրայ տեղաթիւններու գիծ մը կուսուցուած է . Տակիաստ (Պատմ. Բ, 6) կը յիշէ հին գե-տեղուած գաւնիւրն ոչն լամնակարամ ինններու մէջ, որոնք ՅՍԻ կիսուն Վեպապախանսի գա-հակալութեան նպատակով են : Մտորին կըրա-ծանոյց վրայ չինուած լիւրդին կուսուց-ման Սկին մամնակցած է Գ Գաղղիականք : Կայեանք, տակից ոչո յառաջամուխ դիրքը չինուած է. պահուած է, անհաշտ Մեղիտի-նէի լամնակեացն էր, Կրամանոյ է Եփրատի գետախաւնուքի գէմը, ուր ՅՅին Կորքու-ցան իր լամնակը գաւմարած էր էւ ուր ՅՅին ժ Փրեաննեանք, իսկ ՄԱՆ ոսկին ժԲ Շան-թուհորը տեւակաւնեացէս հաստատուած էր (Հր. Պատեր. Է, 17, 18) :

Սրեմն ՅԱին էւ ՅՅին Զ Երկաթնադատը ժուաննարկելով ժ Փրեաննեանն անցած է Լեւորիք, իսկ վերջինս իր կորդին Մեղիտի-նէի մէջ Գ Գաղղիականին տեղը լամն էւ գայն ուրիշ նպատակներու համար ուղա-տրած է : Մոցմնի կ'երեւայ, որ Գ Գաղղիա-կանք նոր մեռնաքիի մը համար երկու լիւ-րական լեզւաններու հետ փոքր Խախի մէջ տեղ մը ստատրատու պահուած է :

Թէ ոչո լամնակամար ո'ր նահանգին մէջ հաստատուած էր կը գաւմակուի արդէն լամնաներէն . իր կայեանք կրնայ բլրով միայն Պանաս էւ Գաղղատիս նահանգը, որ ինչպէս տեսնենք, աղտանեան արշաւին մեկ-

նտեղան ըլլալու ասհմանութեամբ էր : Իրրեւ կուսակալ տղ Դահանդին , կարբուզոն նոր տըշտին պատրաստութիւնները տեսած էր , անոր համար ալ հոն համախմբած է պատերազմիկ զորք եւ մարտական կողմով ուժաւորած :

Քաղաքական ծանրակէտին զէպի հիւսիս տղ տեղափոխումին հետ անշուշտ կողոյ ունի տարական լեզէսններու հրամանատարութեան մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը : Ասորիքի բանակը չորսորդ լեզէսնով մը դարացուած է , որ Մէլիտինէի քով Տիպրանականքու եւ Արտաշատ տանոց համբաւն վրայ կը հսկէր : Եթէ սոց լեզէսնը ստորակարգութեամբ չէր կապակցուիկիտի պատուիրակին , որ Արմենիոսի եւ Տակիսոսի վկայութիւններու համաձայն գինտարական հրամանատարութիւն չունէր , այն առեւն հաւանական է , որ Ասորիքի պատուիրակին իշխանութեան տակ ըլլար , որով վերջինս մարտադարին հիւսիս եւ արեւելք տեղափոխուելուն մամանակ ասհմանապահութեան համար երկու ընտիր լեզէսն իսկ տարիականական նպատակներու համար երկու ոչ-լիարժէք լեզէսն ընդունած է : Այժմ պիտի տեսնենք թէ Տրպաւի մեկնումէն հոսքը՝ վերին Հրամանատարութիւնն իր ձեռքը մեռացած երեք ընտիր լեզէսններու վրայ ինչպէս տրամադրած է :

Չ. Պատերազմի պատշաճութան քննարկը
 64 տարւոյն :

Ի՞նչ անաշխարհի պիտի ըլլան զարմեայ
 Յովսէփոսի չրկական պատերազմին առթիւ
 գանդերու շարժումներու վրայ առած աե-
 գեկութիւնները : Վեսպասիանոս 67 զարնան
 փոքր Ասիայէն պատերազմի վայրը մեկնելով
 է՝ Բաղեդանականը եւ Ժ Փրեսանեսանը՝ Լե-
 աիսքի վրայէն Պաղատայիս, իր դարձագո-
 թեան խարխիւր կը կոչէ (Շր. Պատեր. Գ,
 29, 65) : Այս լիպկոններէն մին Պանդոս հաս-
 տատում տրչաւագորին կը պատկանէր,
 մինչ միւսը Իէլիսինէի մէջ տաճարնայա՜
 նշանակուած էր : Ասոր աեղն անցած է հա-
 տանարար զարմեայ Գ Փաղպիականը, որ
 պնտոնեաւ Լիւքինիոս Իսելիանոսի անորա-
 կան սաճմանայա՜ գանդին մէջ կը յիշուի
 (Տակ- Պատմ. Բ, 4) : Այս աեղափոխութիւն-
 ներէն կը հետեւի Գ Փաղպիականի եւ Է Իս-
 կեդանականի կայեանի մասին մեր ապացոյց-
 ներուն ճշգրտութիւնը : Այս երկու լիպկոններէն
 որոշակի կ'անջատել Յովսէփոս ժե՛ն Լեզուդի-
 նարեանը, դոր Վեսպասիանոսի սրգին՝ Տի-
 տոս քաղաքացի շնշանակուած Լեզուանդրիայի
 մը մէջ կը տաանձնէ եւ ցամաքէն նեղով
 Պաղատայիս կը հասցնէ : Հակասակ Իսմէէնի
 եւ Վերերի¹⁾, որոնք այդ սննտամբ կիլիկիոյ

¹⁾ Շր. Պատմ. Ե, 533- Վերեր, 114 չէ :

Աղեքսանդրիան կ'աւելն ժառանգութեամբ տեսնել, բայեկան համարէչ պատահաներ տնինք, ընդունելու թէ խոսքն կ'գիտատուի մայրաքաղաքին վրայ է: Արեմն ժէ Ապողիենտեանը ՅՅի աշնան յայտնապէս կ'գիտատու անցած է, եթովպիական արշաւին սահմանաւոր գունդերուն կոսիցն կապէլու:

Այսպէս աղետանեան պատերազմին համար արեւելեան քանակէն միայն երկու լեզուն արամադրելի կը մնար, այսինքն Փ. Գաղղիականը և Է. Իսկելոսիականը, զորոնք կ'արբուզան իր Պանուս և Գաղատաիա նահանգին մէջ պատարասուի կը պահէր: այս գունդերը սակայն տնտեսական էին աղետանեան դժուարամատոյց երկրին մէջ՝ այն պատկերացմից մարտիրոսան զէմ, արտդ եւ ապահով յաջողութիւն մը երաշխաստեւելու, սա նուազն երբորդ լեզուն մը այդ արշաւին համար պէտք էր:

Բայց արտիշեսեւ խոհեմական շէր պետութեան արեւմտաքր և հարաւը լեզուններէ բոլորովին մերկացնել, իրեւ միակ ելք կը մնար այդ նպատակի համար նոր լեզունի մը կազմութիւնը: Աւստի կայսրը ՅՅի տմաւր Առնատաւան մեկնելէ առաջ հրաման արձակեց նոր լեզուն մը գործնական, որ մեցաւք բարձրութեամբ խաղաղութեւքէ պէտք էր կազմուի: (Սուեա. Ներսէ, 13): Նոր գումար, որ զէնի կատական գոնեքը իրեն պիտի բնկերանար, Աղեքսանդր Բեմի փառանդ ա-

նուսանեց, բայց երբ ճիշդ դարձան այդ լեզվումին յանձնուեցաւ իր արժուէնչանք եւ Կարգ-բայի պէժ աստուեցաւ՝ Ա թատշական սուշ-առնական անունը ստացաւ :

Հիմայ ի վիճակի եւք ճիշդ այս միտական տարւոյն, պիմաստական իրապարձութիւններու մասին որոշ խոսք մը ըսել : Կն. Գաբրուսիս Կարբուզոն, արեւելեան խնդիրներու փորձ վարելչը եւ անոր քաղմարդին ազարապետը ճի. Կուշիոս Ազեքսանդր՝ Կայսեր Ներ-Կայսիճեան, ինչպէս կը վկայեն մեր ազգիւր-ներն սու հասարակ², առաջնորդ պիտի բյ-րային երկու մեծ արշաւներուն, մին՝ պէպի վերին Նեղոս, իսկ միւսը պէպի Կասպից ծովը :

Կարբուզոնի բանակը մնաց բաժնուած երկուքի, պոնտական արշաւախումբի մը եւ Ասորիքի կուսակալին առից պրուման գորա-բանակի մը, որու մէջն էր միանգամայն Մի-խայնէի սահմանադաշ լեզվունը : Կ Գաղղիոս կանին եւ Ե Մակեդոնականին վրայ պիտի աւելնար ներակոչ Ա թատշականը : Բայց սրով-հետեւ վերջինս ունենամեծ արագութեամբ մը պարապային իսկ, հաղիւ թէ ճիշդ աշխան Պոնտոս կարենար հասնիլ, հետեւորար ազուա-նեան արշաւին հետքաւոր չէր ձեռնարկել ճիշդ արձանէն ստաջ :

Այսպէս ճիշդ աշխան հասած էր վայր-

² Տակ. Տ. ԺԵ, 30. Պատմ. Ա. Թ. Պիճ. 2, 41 :

կեանք, որ կայսրն իր երկար ժամանակէ ի վեր ծրարած ուղեւորութիւնը գէպի արեւելքը սկսէր: Արդէն ճիշդ դարձած անգամ մը կողմ եւ արտաբանաւ էր ներսն անտառը ելլուիւ, սակայն վերջին պահուն ետ կեցած է անկէ: Այս յետաձգման մէջ քաղաքական պատճառ մը կ'արդիւմ տեսնել, այսպէս Տրդատի ժամէ ժամ ապաստած ժամանակը ի Հոսմ հարստանութեան ցոյցի: Տրդատի հոգւատակութեան արտայայտումէն անմիջապէս ետք՝ կայսրն իր ուղեւորութեան ճրարիւնները վերստին ձեռք առած է: Անկէ քիչ ետք՝ Աւիայի մէջ դառնաւ միջոցին համար, Պարթևներու արքային հետ անասկացութեան մը համար ժամացրուած է Վերսն, Շիր, Դ, Ե), նայնպէս Աղեքսանդր Մեծի փառանդին կողմնութեան հրամանը հանած եւ դոյն անձամբ գէպի կատարեան դռներն առաջնորդելու իր դիտումը յայտնաւոր, բացարձէր ինչ արեւելք կը մեկնէր պատերազմ մղելու:

Յամենայն գէպս կայսրը ճիշդ սեպտեմբերին վերջերն արեւելք մեկնած է: Իր բացակայութեան՝ պետութեան դորձելու վարչութիւնը յանձնեց Հեղինոս արատեսային, որ աւանդ արուած իշխանութեան հաստատարիմ եւ խոհեմ վարիչ մը հանդիսացաւ (Հենարքարն, Ներսէս, 382):

Կայսրը կը նամբորդէր ուղեկիցներու մեծ

խաւքում մը, որտեղ էին, որիչ հիւպատո-
նէրտ հետ, նսեւ յայտնի արքունական եւ
պատմադիր կրօնաւիճակաւ իւր իւր
սխալներ, որ վերջէն հայտնաբերուեցաւ
բարձրագոյն։ Ապեկիցներտեղ մէջ էր նշանակե-
լիկնապահներտ պետք՝ Արտնիւտ Տիգրիդի-
նոս 6000 պրեւստիաններով *։ Առաջին ան-
գամն էր, որ պրեւստիաններտ պապինի
բարձրագոյն մը իւրաքանչէր պարտ կոչուե-
լիւ պեկիւր, իկննապահներտ պետին առաջ-
նորդութեամբ պատեքապմի մասնակցելու հա-
մար։

Պրեւստիան լեզէանն անշուշտ նախա-
տեսում էր, ժէ Ապոկրիփներ հետ եկով-
պապն արշալին դարաւորինը կողմէրտ եւ
տալա իսապաւանին, Գ. Փաղիւսկանին եւ Լ.
Մանկոյանանին միացած՝ Ապոստոլիկ էր-
կիրքը գրաւելու։ Թիկնապահ գանդին վրայ
կրած այս կարգապարտ իկներ նշան է այն ազ-
գեկնութեան, որ տեսնուած է Տիգրիդիկնոս
վերջին արեւելեան պատեքապմին պատարտ-
տութեաներտ վրայ։ Իրայ լեկնային այս-
պէս կրնայ մտածուիլ, Կարապետ եւ Ագե-
քանակը կարիքը մտածանշամ են, իսկ Տի-
գրիդիկնոս անոր գոհացման կերպը կարգա-
դրած է անոր վրայ հակած է։

* Դրոն. ՀԲ, 12, 3. 13, 1. Սուեա. Նէր. 25:

Բ. Դրոն. ՀԳ, 8, 1. Սուեա. Նէր. 19:

3. Պատեխագրի պատրաստութիւնները
67 տարւոյն :

Այն ինչ տրեւելիսն արշաւին պատրաստութիւններն աւարտելու վրայ էին, Գաղղոսի գէպի շրջաւանն ձեռնարկած արշաւին տնտեսպետ իւսան գոթը հառաւ կոյսեր սուկանջը 67 ին նաւաստանի մէջ : Կեսառու Գաղղոս 66 ի աշնան մէջ Շանթաւարի եւ միւս չեղէններէն 2000 տնձի գլուխ տնցած խոտիկայ հաւանգը մտած Վր. Պատեր. Բ. 500, եւ երկիրն տունց մեծ յողնաւիկան գրաւած էր, սակայն սաւակնաղէս ամբողջած մայրաքաղաքը՝ Նրոսաղէմը, չէր կրցած ստնույ, մանաւանդ ինչ ստիպուած էր մեծ կորուստով ետ քաշուիլ եւ ամբողջ ագինն ու կողմածը ինչնամուցն թողույ Վնդ. Բ. 510 : Ամօթալից պարտութիւն մըն էր այս : Ինչեւ սահմանակից երկիրներու մէջ համեմական իշխանութիւնն ապահով էր գլուցի ժողովուրդներու հակահրէշական պղտնուիւններուն եւ պարտաւած գանդերուն պաշտպանագականի համար կատարելապէս բաւական ուժին պատճառաւ, սակայն եւ այնպէս այդ բաւը մը ժողովուրդն ընկճելու համար ամբողջ հիւստատական բաժակ մը կը պահանջուէր : Եւ որովհետեւ արեւելքի այս խոտիկայ միջոցին խաւճականն չէր եւփրտաւի սահմանադրու հարաբարութիւնն առաւել եւս ակարացուն, տրեւն տնհրամեւէտ պարսխոսմերից կրնային միայն

տանուի բարեկեցիան նոր մարտին համար նա-
խառահամուտով զորարանեալէն : Փողոցոսի այս
զարտաթիկամբ խնդրական դարձան կամ սու-
նուայն ժեմարդէս յետանդուտով էր արեւե-
լիան ծրագրիւնքու զործարարութիւնը , որու
համար կայսրին իւր արեւելքի ազեւորութեան
ձեւնարկամ էր :

Ի խաղկար , որ աւելի այս անդրադայն հե-
տեւանքներէն պարտադէս ազգուտով էր քան
ի՞նչ տեղական պարտութեանէն , այն համարս ին-
տելը , որ էի՞նչ պատասխանատուները պէտք
կարմ խնամքն աշխատած բլլային այս անդա-
տաւարիւր արկամբ խոտափելի էր (Էր . Պո-
տեր . Գ . 1 . 2) : Փողոցոս կու հանչուեցաւ . Է-
կ'երեւայ ի՞նչ կամուտ մահուամբ ինք պինքն
կայսեր շնորհադրեալէն աղաւտով է (Տակ .
Պատմ . Կ , 10) : Նամու Կորբուդան , որ ան-
չուչու Խորիքի պահակագործին համար թուա-
կան նաւայ պահանջ մը ներկայացուցած էր .
արքայնիւր պատասխանատուութեան կուչուե-
ցաւ : Վատահ պետութեան համար իր հնարեայ
արձանիքներուն վրայ՝ կուչին հետեւեցաւ ,
սակայն էրք Նէր զարնան Եսթմոս ցամար
կուտ , անձնապաշտութեան հրամանն աղա-
ցաւ , որով շիրքաւ անձնապաշտ ըլլալ :

Իրեւա յաջորդ Կորբուդանի Երեւելքի
քննահամար կուտակուի նշանակուեցաւ Տ . Փղա-
ւ խոս Վետապախանոս , որ իւր տրամադրու-
թեան տակ տելը զարծեայ ետիւր լեղէնեան
բանակը : Անոր այ պնդումն տրուեցաւ՝ Ասո-

րիքի համար, պատուիրակ մը, որ անձա-
տեալը պարտաւարտ մը Եփրատի վրայ սահ-
մաններու պահպանութեան, իսկ Ասորիքի
մէջ հարդարահաճութեան հոգ պիտի ստանէր։
Արեւմե Եջ աւարայն դրաժժեհր Կարապետի
անկումէն ետքն ուլ հանգուն մնացած է։

Նոր հրամանատարը հրկահան պատե-
րացմին համար նշանակեց է Բակեղոնեանը՝
պետական քանակէն, եւ ժ փրեանեանը հայ-
կական տահմանադրէն, վերջնայտ սեղ Պան-
տովն Բեյրաինէ գրեաւցաւ Գ Գաղլիա-
կանը։ Հրկահան պատերազմին համար նոյն-
պէս բերել տուաւ Եղիարտովն իւր սրդայն
տաջնարգաթեամբ ժէ Ազգայինաբեանը։
Բնացած չորս լեղէոնները Բակեղանոսի գո-
րախամբը կը կազմէին. տանց մէջէն Գ
Գաղլիականը եւ Զ Երկաթեապաան Եփրատի
վրայ կը հսկէին, իսկ Գ Բիթլիականը եւ ԺԲ
Շանթահարն Ասորիքի իսպապութիւնն կ'ա-
պահովէին։ Այս նոր հարդարութեամբ,
ազոռանեան աշխտին համար պատրաստի
պահուած երկու լեղէոնները եւ Եթովպական
արշաւախումբին քնտրելապոյն լեղէոնը, կը
հեռացուէին իրենց համար նախատահա-
նուած նպատակէն։

Բայց կայսրը, որ իրեւ նոր սին Աղե-
քսանդր, արեւելքը նուաճելու ելած էր, չէր
կրնար համ վերադառնալ, տանց արեւե-
լիան պատերազմն իրադէս սեւելաւ։ Կայսե-
րական վարկը կը պահանջէր ամէն դնով դէպի

Մասան եւ գէպի կատարեան գոնեքն արշա-
ներն ապահովել: Եթէ արեւելքի մէջ անյա-
սալիօրէն երեք լեզուն բռնուած էր, ուրիմն
Արեւմուտքը պէտք էր երեք ուրիշ լեզուն
սալ, երկուք տանել ի վեր ծրարութեամբ ա-
րեւելեան մարտին համար: Սակայն ոչ հո-
նասեան բանակը՝ իր ետքը լեզուններով եւ
ոչ գանուրեան բանակն իր միայն չինգ լե-
զուններով կրնային ամբողջական գունդեր
արամադրել: Միայն Բրիտանիան ի հարկին
կրնար իւր շորս լեզուններէն մին առաւ, ուստի
Նի գարնան՝ Բրիտանիայի յաւազոյն լեզունը
ԺԻ Արեւեան Առաքեալները հրաման տալու
արեւելք մեկնելու: Պակոս միւս երկու լե-
զուններու փոխարէն առնուեցան Լեւոնդայի
երեք մեծ բանակներու պահեստի գունդերն,
որոնք մասամբ արդէն Նի աշնան իրենց հա-
մար նախատեսուած վայրերն հասան: Պեր-
մանական խումբերն եթովպական արշաւն
որոշուած էին, իսկ Թուրքիան ազուանեան
պատերազմին պիտի մասնակցէին:

Պահեստի գունդերու նախատեսմանումէն
կրնանք հետեւցնել նաեւ անոնց թուական
ոյժը: Աւանդութեան համաձայն պահեստի
գունդերը սովորաբար կը կազմուէին իւրա-
քանչիւր լեզունէն 1000 անձի մասնակցու-
թեամբ: Սորին մեր գէպին ետքը գերմա-
նական լեզուններէն 7000 անձ ԺԵ Ապոլի-
նարեանի տեղ կ'անցնին, մինչ միւս ետքը լե-

դէսնեւերէն 8000 հոգի կը սահմանուին կառկանեան արշաւին համար :

Աղուանեան արշաւին համար սահմանուած նոր բանակը ՅՏԻ դարնան գետ Դադմատիա կը գտնուէր, առկէ կրնայր արմատեան բանակեալը հասնիւ ժինչեւ ՅՏԻ աշուեր, որովչս զի տառջիկոյ դարնան յարմակոյս կանին պատրաստ քրար :

Սակայն ՅՆԻ վերջերք կամ ՅՏԻ սկիզբը կառկանեան ձեռնարկին պատրաստութեան համար զեւ վերջին մայրափոխութիւն մը տեղի ունեցած է : Ներսիս օրհասին Ք Վադդիակներ, զոր Վեպատարմատ ՅՆԻ սկիզբը Սելիտինէ փոխադրած էր Հայաստանի սահմանին պահպանութեան՝ միացած է մէտղեան կան բանակարամնին : Արր հրկական գծաւորութիւններու ժամանակ արշաւելնիներու բանան օրինապահ գերք տեսնուեցաւ, կարելի էրու ներատի սահմանէն բնակր լեղէն մը անփաւնոյ հեռացնէր եւ փոխադրէր Սատրին Դանտրի երկրներն, աւ Սարմատներու յարուցած նոր խռովութիւններու պատճառաւ նոր շատ աւելի սահմանեւ իր :

Աստի իր լրումն կտանու Ներսիս վերջին սարուոյն զարմասերու մայրափոխութեան ձիրր :

»

Ներսիս տեղման միջոցին արեւելքի մէջ — Եգիպտոս, Հրկաստան, Սատրի եւ Պոնտոս — կը գտնուէին անցողակի կամ աւա-

կանապէս 75-000) հետեւեալ լեզէոնականներ ,
 մինչ պետութեան եւրոպական սահմաններու
 վրայ , մէջն ըլլալով Ափրիկէ նահանգը ,
 105-000) հոյի կային : Զինուորական յարաբե-
 րութիւններու կատարեալ յեղաշրջում մը կը
 նշանակէ այս : Վասն զի Նին արեւելեան նա-
 հանգներու մէջ հաստատուած էին միայն վեց
 լեզէոն՝ 36-000 անձ , իսկ քսանամէկ լեզէոն ,
 որեւմն 126-000 անձ , պետութեան մնացեալ
 սահմանները կը պահէին : Այժմ արեւելեան
 բանակն աւելի քան կրկնապատկուած էր եւ
 ամբողջ բանակին գրեթէ կէսը կը ներառէր ,
 մինչ Ներոնի դահաւարութեան սկիզբը պե-
 տութեան լեզէոններու միայն քսուորքը կը
 կազմէր : Այս չորս ցամաք թիւերն ինքնին
 կը յայտնեն պետութեան արտաքին քաղաքա-
 կանութեան հիմն ի վեր փոփոխումը , որ
 կրկին յեղաշրջուեցաւ Ներոնի գահադրեա-
 մով եւ անփառունակ մահուամբ , միամա-
 մանակ հողաթաղ բնելով անոր արեւելեան
 մեծ քաղաքականութիւնը : Վեպտսիանոս
 ստիպուեցաւ գոհանալ նախընթաց վարչու-
 թեան հաստնացուցած արեւելեան դարձա-
 գութենէն հնաբար մեծապոյն օգտար հա-
 նելով : Հայաստանի առաւելումին հաստատու-
 մութեան զինուորական ազդեցութիւնը ,
 որու համար կը ճգնէր Ներոն լեզուանից եր-
 կրին գրաւումով , Վեպտսիանոս՝ Կապադով-
 կիա-Պանտոս մեծ-նահանգին կազմութեամբ
 ու վեց երաշխաւորելու երկու լեզէոն , մին՝ Մե-

յիտինէ եւ միւսն՝ Շատաղ բանակամ, Հոյսաս-
տանի հիւսիսային եւ արեւմտեան սահման-
ներուն վրայ էլը հսկէին: Իսկ պարթեա բա-
րեկամութիւնն այնչափ միտցն խնամուեցաւ,
որչափ տասնց մասնաւոր քանքի հնարաւոր
էր: Հետապային Պարթեաներն բնկնէլու հա-
մար եղած փորձերն սպարդին անցան, վասն
դի այն խմբաւորումը, որու վրայ բարձրա-
ցուցած էր Ներսիս ծրարերներն, ընդ միշտ
անհետացած էր. վերաններն այլ եւս Հոսմի
դաշնակիցները չէին Պարթեաներու դէմ:
Այսպէս պարթեա տկտութիւնը մնաց գրայի
ու մրցակից Հոսմի, մինչեւ որ հոգրապոյն
չեղակից Աստանեան տէրութեան դնէ եղաւ:

ՄԱՏԵՆԱԴՈՒԹԻՒՆ

Աղվաշիս, Չարխուսթիւն Հրէից:

— Վասն հրէական պատերազմի:

Ասիսոս, Claudius, Domitianus, Nero, Vespasianus.

Յսկիսոս, Քաղկիդէ:

— Պամուսթիւն:

Chapot V., La frontière de l'Euphrate, 1908.

Egli A., Die Feldzüge in Armenien in den Jahren 41—63 (Untersuchungen zur Geschichte der römischen Kaiserzeit, hrsg. von M. Budinger, I, 1899, 265—364).

Gardthausen V., Augustus und seine Zeit, 1891—1904.

Gutschmid A. v., Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, 1888.

Herrmann A., Die alten Seidenstraßen zwischen China und Syrien (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie, hrsg. von W. Sieglin, 21, 1910).

Herderson B. W., Controversies in armenian topography (Journal of Philology, 28, 1903) = H. J. Phil, 28.

— The life and principate of the emperor Nero, 1903, 1905 = Հ. Նիսնի,

Klio XIX. W. Schur, Untersuchungen zur Geschichte der Orientfeldzüge Corbulos.

Kornemann F., Mausoleum und Tatenbericht des Augustus, 1921.

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, 1910.

- Mommsen, Römische Geschichte, V.
 Marquardt, Staatsverwaltung von Rom.
 Pflizner W., Geschichte der römischen Kaiser-
 legionen von Augustus bis auf Hadrianus, 1881.
 Rawlinson G., The sixt great oriental empire
 or geography, history and antiquities of Par-
 thia, 1873.
 Ritterling, De legione X genuine Romana
 Diss. Berl., 1883.
 Roslowzew M., Bithynia, Pontus and the Bos-
 porus (Annual of the Brit. School at Athens
 XXII, 1910—1913).
 — Studien zur Geschichte des römischen Kolona-
 tes, 1910.
 Schiller H., Geschichte des römischen Kaiser-
 reiches unter Nero.
 Sievers G. R., Studien zur Geschichte der römi-
 schen Kaiserzeit, 1870.
 Stein A., Domitius 50 (= Corbulo) *ἡ πρώτη ἐκείνου*
 PWRE, *ἐκδομένη* III, 394 *ἰδ.*
 Taubler E., Imperium romanum. Studien zur
 Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches,
 I, 1913.
 — Die Parthernachrichten des Josephos, Diss.
 Berl., 1905.
 Wroth, *ἡ πρώτη ἐκείνου ἐκδομένη* *ἡ πρώτη ἐκείνου*
ἐκδομένη *ἡ πρώτη ἐκείνου*
 CIL = Corpus inscriptorum latinum.
 GGM = Geograph. Gr. min.
 PWRE = Pauly Wissowas Real encyclopedie.
 ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländi-
 schen Gesellschaft.
-

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Նեքսածուքիւն	7—17
Պ- Ու Նեքսունի պարբերականի ֆու- դաֆակումնսւքիւն	18—92
1- Հայկական պատերազմը (74—75)	19
2- Պարբերական պատերազմի մար- տադուկարի շրջանը	34
3- Պարբերական պատերազմը և խոյզադուքիւնը	40
4- Ներքին պարբերական ֆուդաֆակումնս- ւնան նպատակները և ռազիները	73
Պ- Ռ. Նեքսունի հիւսիս-արևելեան ֆուդաֆակումնսւքիւն ..	93—142
1- Կոտայեան արշաւի նպատակը	96
2- Արևելեան իշաֆի ֆուդաֆակում շարարերու քիւնները և դարուն	112
3- Վրկանի նշարեանի նախնական խոսմանակում ֆուդաֆակումնսւքիւն կախար և նեցած նշանակաւքիւնը	126
4- Ներքին պոնտական ֆուդաֆակում նսւքիւնը	136
Պ- Պ. Արևելեան վեքիւն պատեր- բադիւն զօքսաշարը	143—163
1- Արևելեան քանակը (16) պարուն	146
2- Պատերազմի պատշառաւքիւն- ները (16) տարւոյն	154
3- Պատերազմի սրտաբանաւքիւն- ները (17) տարւոյն	159
Վեքսարում	162

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գալէմէիարեան Ա. Գր. Վ., Ռուսումնասիրութեան թիւեր ի հանձնարար գաւառապետականագրոյն. 1. Պիշնի, ի հանձնարար հին իրաւունքը. 2. Պիշնի, իրաւունք շաղար. 1890: էջ 6 + 85 + 59: Ֆր. 1-50
- Բ. Մեմլիկչեան Ա. Կ., Ազգայնականութիւն ազգագրական ճիշդանց. 1890: էջ 50: Ֆր. 1-—
- Գ. Տաշեան Ա. Բ., Ազգայնականագրութեան Գեորգիանական իրաւունքներն եւ ռուսումնասիրութիւն Ազգայնականագրութեան գրոյն. 1891: էջ 60 + 159: Ֆր. 1-50
- Դ. Տաշ Գ., Արեւելեան շաղար ի Պարսկական թրքմ. Ա. Գ. Վ. Գալէմէիարեան. 1891: էջ 70: Ֆր. 1-—
- Ե. Տաշեան Ա. Բ. Վ., Ռուսումնասիրութեան Պարսկականագրութեան Վարդ. Ազգայնագրութիւն. 1892: էջ 7 + 272: Ֆր. 3-—
- Զ. Տեղի Ա. Կ. Գ. Փիշնի, Ազգայնականութիւն ի Փարսկական թրքմ. Ա. Բ. Վ. Տաշեան. 1892: էջ 82: Ֆր. 1-—
- Ը. Մառ Դ., Արեւելեան ռուսումնասիրութեան զեղ ի շաղար. Թրքմ. Ա. Անտիան. 1892: էջ 89: Ֆր. 1-—
- Ը. Կարրիէր Ա., Նորայշին ազգայնագրութեան Պարսկականագրութեան շաղար. Ա. Բ. Վ. Տաշեան. 1893: էջ 6 + 51: Ֆր. 1-—
- Թ. Գալէմէիարեան Ա. Կ. Վ., Պարսկականագրութեան շաղար. Ա. 1794—1860: (1 լուստարագ պատկերով:) 1893: էջ 232: Սպասած:
- Ժ. Կոնիքի Փիշնի, Արեւելեան զեղ Գալէմէիարեան թրքմ. Ա. Բ. Վ. Տաշեան. 1893: էջ 6 + 92: Ֆր. 1-50

- ԻԲ. Կարբիլէի Ա., Էրզրում, զրոյցը Մովսէս Թարե-
նայոց, Պատմութեան մէջ, Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1897: էջ ԺԶ + 107: Ֆր. 1-50
- ԻԳ. Եղմանեան Հ. Ղ. Վ., Հետաքննութեան
նախնական ամօրէնի վրայ, Մասն Ա. Թամ-
կորէն Ժողովարարութեան: Տետր Ա. 1897: էջ
Ը + 272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Եղմանեան Հ. Ղ. Վ., Հետաքննութեան
նախնական ամօրէնի եւն: Տետր Բ. 1897:
էջ Ը + 273—322: Ֆր. 5.—
- ԻԵ. Գեղցեի Հ., Համաստա Պատմութեան Հայաց
Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Դաշէմբերեան: Յաւե-
լուստի 1. Յունի 1895էն—1896 Հայաց հրատա-
րածեալն ամբիւ յոյս տեսած գրքերն: 2. Կա-
նաչապարիք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց
Հայաց: 1897: էջ Ը + 160: Ֆր. 2.—
- ԻԶ. Մէնէվիչեան Հ. Գ. Վ., Դէրք հովհ. յո-
ղոսան գրքիւն արտեսաւր: Յաւելուստի Դէրք
կարգաւն արտեսաւր: Բ. տպ. 1926: էջ
Ը + 168: Ֆր. 2.—
- ԻԷ. Կալարեան Գր., Մ. Խորենացոյ նորագոյն
սղբերդերի մասին յննդաստեղծն արտա-
նախարարութեան: 1898: էջ է + 56: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Իկնարէ մը հոյ ճնայրա-
թեան վրայ: (10 զննարից պատկերով): 1898:
էջ ԺԸ + 362: Ֆր. 2-50
- ԻԹ. Գաղաղեան Ա., Փ. Բերդանդայի եւ Բար-
դանաթեան խորագրերի: Խորենացոյ աղ-
բերդերի աւանմանարութեան: 1898: էջ Թ +
175: Ֆր. 2-50
- Լ. Մանրեանց Լ., Հայերէն ժողովարարութեան
Թրգմ. Ի սուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան:
1898: էջ է + 26: Ֆր. —-50
- ԼԱ. Պօսեան Հ. Ե. Վ., Հայք Ի Զմիւնիս եւ Ի
յրջակոյս: Հասար Ա. Զմիւնիս եւ Հայք.
(53 զննար. պատկերով): 1898: էջ ԺԲ + 369:
Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Պօսեան Հ. Ե. Վ., Հայք Ի Զմիւնիս եւ Ի
յրջակոյս: Հասար Բ. Զմիւնիս վիճակի
զիտաւր թողարդերն եւ Հայք: (15 պատկե-
րով): 1898: էջ Ժ + 161: Ֆր. 2-50
- ԼԳ. Գովրիլեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիտարեթա-
ղոյիս Դաւանդուանիս: Հար. Բ. 1794—1823:
1899: էջ է + 538: Ֆր. 6.—

- ՀԻ. Գազանճեանի Ա. Եղեղեղեայ Հայոց դաստասարարութիւն: 1899: էջ է + 124: Ծր. 1-50
- ՀԵ. Կալիքիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ուր մեհակներն Աղաթանգեղոսի և Բ. Եղեղեայ համեմատ: Քրդմ. Հ. Բ. Վ. Տաշեան (1 աշխարհադրական տախտակով): 1899: էջ 48: Ծր. 1-—
- ՀԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ժողովրդային ասական Վարդանայ, ըստ Դ. Խաչի տեղեկատրուութիւն և բազմաւորներ: 1900: էջ ԺԱ + 108: Ծր. 2-50
- ՀԷ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Բաւանաղարական Մանր Բնութագրութիւն (տեւ ԺԶ): Հասար. Բ. Է—Ժ. Երկար և իւր իմաստութիւնն, Աղաթանգեղոս և իւր Յորդորական աս. Բնութեան և Կանգարմ. հրատարակութեամբ, Քղթանայութիւն Արդար: և Բրիտանի ըստ Երազդիտարժանադրութեան կեցեալներ, և Գեղարդայ Գիւղեղայ Վեցարեղայ: 1901: էջ ԺԲ + 388: Ծր. 4-50
- ՀԸ. Տէր-Պողոսեան Գր., Եկատողութիւններ Փաստաւոր Գաւառութեան զերտրերեղ: Մասն Է.: 1901: էջ Ը + 110: Ծր. 1-50
- ՀԹ. Վերէր Բ., Արարաւոր Բ. Գրոց մէջ: Քրդմ. Հ. Բ. Գիւղեղեղեան: 1901: էջ Է + 77: Ծր. 1-—
- Խ. Խանաթեանի Յովսէփ Վ., Աւորեանանայ և Գաւառի սեպտորի տրժանադրութիւն: 1901: էջ 202: Ծր. 4-—
- ԽԱ. Խալաթեանի Բնութագր., Հայ Ժողովրդական զերտրեղեան զեղ: 1903: էջ Ը + 72: Ծր. 1-—
- ԽԲ. Խեմէլիլեան Հ. Գ. Վ., Արդի Եկատողութեան թիւն: Հայր. Է.: 1903: էջ Ը + 204: Ծր. 3-—
- ԽԳ. Խալաթեանի Բ., Հայ Բնութագր.: Քրդմ. Հ. Բ. Կեցեղեղեան: 1903: էջ 44: Ծր. —-70
- ԽԴ. Կեմէլիլեան Հ., Աղաթանգեղոսի Բնութեան Եկատողութեան զրութեան (1 աշխարհադրայ: Գով): Քրդմ. Հ. Գ. Գաւառեղեղեան: 1903: էջ է + 83: Ծր. 2-—
- ԽԵ. Կեմէլիլեանի Բ. Վ., Մովթ. Մովթ-Տաւր և Զաւառ-Կայ: (1 աշխարհադրայ: Գով): 1904: էջ Ը + 124: Ծր. 2-—

- ԽԶ. Կիւլիւէրեան Բ. Վ., Հայաստանի Հանրապետություն, 1904: էջ ԺԶ + 227: Ձր. 3-50
- ԽԷ. Պեղեկյան Լ., Նորոգումը Հայ բնակչության առարկան: Թրգմ. Լ. Գ. Կարանձիթյան: 1904: էջ Ը + 87: Ձր. 1.—
- ԽԸ. Տէր-Աղլարյան Գ. Ե. Առանձին Լ. Թ. Քանութիւն և Համեմատութիւն երկրային խորագրերի մեծագրերի: 1904: էջ Է + 111: Ձր. 1-50
- ԽԹ. Գովքիկեան Լ. Գ. Վ., Հայ բնակչության առարկան Կարանձիթյան: Թրգմ. Գ. 1895—1904: էջ Ժ + 666: Ձր. 7.—
- Խ. Ըստեմ Խ., Հայաստանի Բնակչության և արևմտական Պարսկաստանի բնակչության համեմատական տեղեկագրեր: Համեմատ. Թրգմ. Լ. Բ. Պիլկիկեան: 1904: էջ Է + 222: Ձր. 3.—
- ԽԱ. Խաչարեան Գ. Բ., Հայ Արշակունիքի բնակչության համեմատ. Թրգմ. Խ. Ա. Սիմոնյան: 1904: էջ + 124: Ձր. 1-50
- ԽԲ. Պեղեկյան Լ., Հայերեն և արևելյան լեզուների: Թրգմ. Լ. Բ. Կիւլիւէրեան: 1907: էջ ԺԱ + 264: Ձր. 5.—
- ԽԳ. Լիւբլովսկի Լ., Հին Հայոց տեղային անուններ: Թրգմ. Լ. Բ. Պիլկիկեան: 1907: էջ ԺԶ + 443: Ձր. 7.—
- ԽԴ. Պեղեկյան Լ., Հին Հայերենի ցուցանիշները: Թրգմ. Լ. Բ. Տաշեան: 1907: էջ Է + 90: Ձր. 2.—
- ԽԵ. Գալիմսեան Լ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Արարիկեան և ժամանակին Հայ կաթողիկոսի (1720—1777): 1908: էջ ԺԶ + 453: Ձր. 6-50
- ԽԶ. Առանձին Լ., Հայերեն խորագրերի և արևելյան լեզուների համեմատ. Թրգմ. Լ. Բ. Տաշեան: 1908: էջ 38: Ձր. —50
- ԽԷ. Կիւլիւէրեան Բ. Վ., Երկր. բնակչության առարկան: Թրգմ. Լ. Գ. Կարանձիթյան: 1909: էջ ԻԸ + 401: Ձր. 7.—
- ԽԸ. Ալիմեան Լ. Դ., Տիմոթեոսի կողմից Հայ մատենագրութեան մէջ: էջ Ը + 60:
- ԽԹ. Առանձին Լ., Հայերեն խորագրերի և արևելյան լեզուների համեմատ. Թրգմ. Լ. Բ. Տաշեան: 1909: էջ 63—106: Ձր. 1-50
- ԽԺ. Ալիմեան Լ. Դ., Զաքարիա Աղ. Գնունայ և իւր առարկան: 1910: էջ ԺԺ + 87: Ձր. 1.—
- Գ. Ալիմեան Լ. Դ., Կիւլիւէրեանի կաթողիկոսի մասին: 1910: էջ ԻԷ + 315: Ձր. 5.—

- ԿԱ. ՄԷՈՆՎիշևան Ն. Գ. Մ. Վ., Հայերէն լեզուի
սեպտեմբերի 10-ին խնդիրք: 1910: էջ 73: Ձր. 1.—
- ԿԲ. Գիւտանքի Կ., Քիւտանքի և Պարսկաստան
էն տնայի գիւտանքի տակաւ և աղագայի
խնայի տակ յարաւերաւ թիւննէր: Բաւարի
նա. Եւստանի: Թրգմ. Ն. Հ. Հաւարեան:
1911: էջ Ը + 162: Ձր. 2.50
- ԿԳ. Կաւոն. Էլիան Խ., Բիւրիւր Պաշի Դաւաւաւաւ
նայի քան և Հին Հայոց յարաւերաւ խնայ
նաւոր: 1911: էջ ԹԲ + 344: Ձր. 1.—
- ԿԴ. Աստիւնիւն Ն., Պարսկաստանի Հայերէն
նայի տնայի, Եւստանի և աղագայի: Ման
Խ. 1911: էջ Ը + 107: Ձր. 1.50
- ԿԵ. Բաւարիւն Ն. Վ. Վ., Բիւրիւր խնայի տակ
նայի տնայի տակ խնայի տակ: Էջ
Ը + 1—18:
- ԿԶ. Բիւրիւն Ն. Ն., Բաւարիւն խնայի և խնայ
նայի: Բաւարիւն խնայի և խնայի խնայի
նայի և խնայի տակ խնայի: 1911:
էջ 49—117: Ձր. 1.50
- ԿԷ. ՄԷՈՆՎիշևան Ն. Գ. Մ. Վ., Գրիգորի Մա
րտիրոսի «Գաւարիւնի» տակ խնայի
նայի: 1912: էջ ԺԽ + 162: Ձր. 2.—
- ԿԸ. Գարիւնիւն Կիւ. Բ. Բ., Բիւրիւր Դաւաւաւաւ
նայի և աղագայի Հայերէն լեզուի: 1912:
էջ Ե + 416: Ձր. 8.—
- ԿԹ. Բարիւն Պարսի. Գիւ. Բ., Պարսիւն խնայի
նայի և խնայի տակ և խնայի Բ. Մաւար
նայի: Թրգմ. Ն. Խ. Վարդանան: 1913:
էջ Ե + 59: Ձր. 1.—
- ԿՐ. Անտիւն Ն., Հայոց գրքեր: 1913—1927: 80:
էջ 504: Ձր. 7.—
- Ն. Կաւոնիւն Ն. Բ., Բաւարիւն խնայի և խնայ
նայի: Բաւարիւն խնայի և խնայի: 1913:
էջ Ե + 91: Ձր. 1.50
- ՆԱ. Բարիւն խնայի Տ. Վ. Բ., Բիւրիւր խնայի
նայի և խնայի տակ խնայի: 1913: էջ ԷԵ + 412:
Ձր. 4.—
- ՆԲ. Վարդանան Ն. Բ., Դաւարիւն խնայի
նայի և խնայի տակ խնայի: Բաւարիւն խնայի:
Խ. 1913: էջ Ը + 155: Ձր. 2.—
- ՆԳ. Կարիւն խնայի Պարսի. Գիւ. Բ., Հայ Բարիւն
նայի և խնայի տակ խնայի: Բաւարիւն խնայի:
Խ. 1913: էջ Ը + 155: Ձր. 2.—
- ՆԴ. Կարիւն խնայի Պարսի. Գիւ. Բ., Վարդան
նայի և խնայի տակ խնայի: Բաւարիւն խնայի:
Խ. 1913: էջ Ը + 155: Ձր. 2.—

- գրադարանայ ծաղուծք: Թղթ. Հ. Բ. Հաղու-
դեան: 1913: էջ 100—150: Ծր. 2.—
- ՀԴ. Վարդանանի Հ. Ա., Բառարանական գիտարա-
դութիւնք, Ա: 1913: էջ 120: Ծր. 1.—50
- ՀԵ. Դիւտերքսէ Կ., Հաղթական Հալաւտան և
Հաղթական տարածութիւններ Դ—Ձ գա-
րուիւն: Թղթ. Հ. Կրտիչ Վ. Ներշնան:
1914: էջ 6 + 94: Ծր. 1.—50
- ՀԶ. Վարդանանի Հ. Ա., Բառարանական գիտար-
դութիւնք, Բ: 1914: էջ 110: Ծր. 1.—50
- ՀԷ. Իրանական Հ. Ո., Ս. Բակոբ ազգային Նիւան
դան: 1915: էջ 106 + 477: Ծր. 1.—50
- ՀԸ. Դալիմէնայանի Հ. Գր. Ս. Վ., Կենսագրա-
նութիւնք Երկու Հայ պատրիարքներու և նոսն
հոգեւորականի, և ժամանակին Հայ կաթա-
ղիկայ: 1915: էջ 1 + 184: Ծր. 4.—50
- ՀԹ. Դաւիթ-Բէկ Ս. Ա., Արարիքի գործարար-
րան: 1919: էջ 104 + 202: Ծր. 4.—
- Ձ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Արշակունի գրաւներ, Ա:
1919: էջ 6 + 192: Ծր. 3.—
- ՁԱ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Պոնտական ուսումնա-
րութիւնք, Դասն Ա. Հետազոտական ուղեւոր-
ութիւն Ի Պոնտոս Բ. Գ. Կ. Անգերանի:
Դասն Բ. Ազգայնութիւն Հայաստանի
Հետազոտութեան Ի Պոնտոս և Ի Փոքր-Հայ
Փր. Եւ. Կիւման Երաւր: 1919: էջ 6 + 429:
Ծր. 6.—
- ՁԲ. Ֆերիսեան Հ. Պ., Յաջակ Եւրոպական-
Հայկական հրատարակութեան 1895—1910:
1919: էջ 6 + 273: Ծր. 3.—50
- ՁԳ. Դալիմէնայանի Հ. Գր. Ս. Վ., Կարգաւոր
քեր Երկու Կողմաց, 1913: էջ 104 +
98 + 42: Ծր. 2.—
- ՁԴ. Խալաթեանի Կ., Արարացի ժամանակներ
Հայաստանի ժաման: 1919: էջ 6 + 147: Ծր. 2.—
- ՁԵ. Տէր-Պապեանի Գր., Կենսագրութիւններ
Փառ-
ստոյի պատմութեան վերաբերեալ, Դասն Բ.:
1919: էջ 126: Ծր. 2.—
- ՁԶ. Ալիմեան Հ. Ն. Վ., Դասարանային Կաթա-
ղիկայի Ազգայնաց: Պատմական ուսումնա-
րութիւն: 1920: էջ 104 + 206: Ծր. 3.—
- ՁԷ. Դաւիթեանի Դիւտ. Հ. Ա., Կրտիչ ծաղուծք և
գիտարանութիւն Բառ Համեմատական Կրտա-
րութեան: 1920: էջ 106 + 334: Ծր. 4.—

- 2Ը. Վարդանան Լ. Ա., ներթեր հաշերէն բոստան-
գրութեան: 1920: էջ 30: Ֆր. 1.—
- 2Թ. Վարդանան Լ. Ա., Եւրոպական Վասն Ի
բանն եւ յերկուս գիրս առ ի Հերթաշիցւոյ
պատմութեան քաղաքներ: 1920: էջ 82: Ֆր. 1.—
3. Տաշեան Լ. Յ., Հայ Բանկութեան Եւ Ծո-
ղիւն ժողովուրդներ: 1921: էջ 34: Ֆր. 2.—
- 3Ա. Վարդանան Լ. Ա., Բոստանական գիտություն
թիւններ, Գ: 1921: էջ 120: Ֆր. 1-50
- 3Բ. Ալիմեան Լ. Ն., Հիւրդ պոեզիոս ապագայաց-
նէր: 1921: էջ 223: Ֆր. 3.—
- 3Գ. Ասկեան Գևորգ Լ. Լ., Բաղնիկն Վանական
եւ իւր պատգամ: 1922: էջ 6: 1923: Ֆր. 1-50
- 3Դ. Ալիմեան Լ. Ն., Բոստանական Հասար-
արութեաններ, Ա: 1922: էջ 2 + 50: Ֆր. 3.—
- 3Ե. Մովսէսեան Լ. Վ., Հասն եւ Բարբառութեան
Կրթիկեան ցեղի պատմութեան: 1923: էջ
6 + 16: Ֆր. 1.—
- 3Զ. Արմեան Ա., Զահարմանայի Հայ Ժողովրդա-
կան քանութեան քաղաքներ: 1923: էջ 6 + 81: Ֆր. 1.—
- 3Ը. Վարդանան Լ. Ա., Դոստանական մանր քաղաք-
ներ, Բ: 1923: էջ 162: Ֆր. 2.—
- 3Ը. Ստարկեան Ա., Բնութեան աւերակներ Ին-
գրկոյկանութեան, Եւրոպական Հայաստանում: 1923: էջ 60: Ֆր. 1.—
- 3Թ. Կուկեան Գևորգ Լ. Ա., Բանաստեղծաց Բ.
գրքին Հայերէն թարգմանութեան: 1923: էջ 6 + 207: Ֆր. 3.—
4. Վարդանան Լ. Ա., Բոստանական գիտություն
թիւններ, Գ: 1921: էջ 130: Ֆր. 1-50
- 4Ա. Վարդանան Լ. Ա., Բաղնիկն Ժ. Բար-
նիկն Հայաց Կաթողիկոսին գրած թարգման-
քներ: 1923: էջ 102: Ֆր. 1-50
- 4Բ. Թեթիկեան Ա., Կաթողիկոս Գարգարեան,
Էրանք եւ Գարնարեան թիւներ: 1924: էջ 96: Ֆր. 1-50
- 4Գ. Քուկեան Լ. Ա., Էրանիտար Բարնիկն Հայերէն
քաղաքներ, Եւրոպական Կաթողիկոսին Բարնիկն Բո-
ստանական քաղաքներ 1701—1921: 1924: էջ 2 + 79: Ֆր. 1-50
- 4Դ. Ալիմեան Լ. Ն., Բոստանական Հասար-
արութեաններ, քանութեան եւ քաղաքներ: Զո-
տար Բ: 1924: էջ 150: Ֆր. 2.—

- ճԵ. Վարդանեան Լ. Ա., Հայ գրչագրերենք: 1924: էջ 55: Ֆր. 1.—
- ճԶ. Երեմեան Ա., Պարսկահայ ետրագրչի աշուղտեր: 1925: էջ 129: Ֆր. 1-50
- ճԷ. Բոկեան Դիտր. Լ. Լ., Յրդ Երգոցի առաջին և երկրորդ թարգմանութիւնք: 1924: էջ 80: Ֆր. 1.—
- ճԸ. Թէրլէմէզեան Թ., ԲրիտանաՓոր Կարա-Մուր-ցա, Երա կենքեր և պրծունեկութիւնք: 1925: էջ 98: Ֆր. 1.—
- ճԹ. Իրաւանցացի Ներայր Ն., Բնագրատութիւն հայրաւանկի: 1925: էջ ԽԶ + 215: Ֆր. 3-50
- ճԺ. Կոզեան Գիտր. Լ. Բ., Կամարաւաններ, աճեալք ճերակաց և Լիւարանեաց, պատմական աւանդութիւն: 1926: էջ 176: Ֆր. 2.—
- ճԺԱ. Ազոնց Պրոֆ. Դ., Մաթեմ և Երա աշակերտներ, բոս ստոր ազգութիւնք: 1925: էջ 56: Ֆր. 2.—
- ճԺԲ. Բոկեան Դիտր. Լ. Լ., Մասենագրական լեռութիւններ: 1926: էջ 192: Ֆր. 2.—
- ճԺԴ. Կարա Էմարզ, Տիգրան Բ. և հաջորդելու լեռն պատերազմներ, Աշխատանքից Լ. Դ. Վ. Դարանֆիլեան: 1926: էջ 250: Ֆր. 3.—
- ճԺԶ. Բորոնեան Ա., Հայանդան և Հայեր, ճԶ.— թԺ. Կարեւոր: Պատմ. աւանդութիւն, պատերազմեր: 1926: էջ 196: Ֆր. 3.—
- ճԺԸ. Աղայրէզեան Թ., Անայա աղանդաւորներ Հայոց ճԶ. Թ. Թ. Կարեւոր: 1926: էջ 76: Ֆր. 1.—
- ճԺԹ. Տաշեան Լ. Բ. Վ., Բառախաւան գիտողութիւններ հայերէն գիտական լեզուի մասին: 1926: էջ 221: Ֆր. 3.—
- ճԺԺ. Բոկեան Դիտր. Լ. Լ., Էդիա Աստուածաւանդութիւն-Մուշեղեան և իր գրական արտագրութիւններ: 1927: էջ 100: Ֆր. 1.—
- ճԺԼ. Բարդեղ, Ճորտի տաղանք: 1929: էջ 242: Ֆր. 2-50
- ճԺԲ. Մամանդեան Պրոֆ. Բ., Առեւտրան գրչորք և Երա գրչացման շրջաններ: 1928: էջ 103: Ֆր. 3-50
- ճԺ. Աղայրէզեան Թ., Միջր Հայոց ճԶ, 1929: էջ 164: Ֆր. 2.—
- ճԺԱ. Դիտր Բարդ, Անանայ գիտք: 1929: էջ 134: Ֆր. 1-50

- ճԻԲ. Սարգսիյան Ա., Բարդաղի Հայ նահատակին: Արշալույս թիւներ Առաքելական Պատգամ: ՄԷԿ պատկերով: 1930: էջ Ը + 128: Ծր. 1-50
- ճԻԴ. Կիլիկիական Բ. Եպս., Իսլամի Հայ ժառանգարութեան ճշգ. Ա. Դր. Տաթևացոյ թղթով ճանկաց. Բ. Ի Փաշտնէ քաղաք: 1 տախտակով: էջ 210: Ծր. 3.—
- ճԻԴ. Շուր Վ., Ներսէ կայսեր արեւելեան քաղաքա-կանութիւնը: Թրգմ. Հ. Մ. Հարպոյեան: (Ընդ մամլով):
- ճԻԹ. Օսմալի Յ., Երկրորդական Հայաստանի: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: (Ընդ մամլով):
- ճԻՁ. Խատիկեան Իկոն. Հ. Ա. Դ. Էրայ Կեղեցիկ. Համեմատական-ընթացական ուսումնասիրութիւն: 1930: էջ ԺԷ + 351: Ծր. 4.—
- ճԻԷ. Ալիմեան Հ. Ն., Խառնադրական Հասարակութիւններ: Հար. Դ. Վեռնի Էրէշ Է. Մ. Խորհրդի: 1930: էջ ԺԷ + 334: Ծր. 4.—
- ճԻԸ. Ալիմեան Հ. Ն. Վ., Թուրք Մեկուրայ Բ. Երեսուցեմի Հայրապետ առ Վրթանէս Կախա-կոպտապետ Միւնեայ Բաղադր կայսրայ Եկեղեցոյ: Բնագիր Է ընծայութիւն: 1930: էջ 128: Ծր. 1-50
- ճԻԹ. Երեմեան Արամ, Փշրանքներ Ջուղայի Է Լեզուայ թանահիւսութիւնի: (Տողեր Է ժողովրդական երգեր): 17—19րդ դար: 1930: էջ 80: Ծր. 1.—
- Է. Թորգոմեան Իկոն. Վախրամ Բ., Խառնադրութիւնը Խառնադրայ պատմութեան Երեմիա Չէլեպի Բեմի: Զատար Բ. 1932:
- ճԷԱ. Սարգսիյան Ա., Աղեքսանդր Մանթաշեան, ժեն մանասեան Է բարեկարգ: Երեք պատկերով: 1931: էջ 222: Ծր. 2-50
- ճԷԲ. Դիսմէր Թ., Հայաստանի ստորեւաններու ժա-մանակագրութիւնը 853—887 տարեներու շրջա-նի: Թրգմ. Հ. Վ. Թուրքիան:
- ճԷԳ. Ալիմեան Հ. Ն., Եղիշ Վարդապետ Է Իր Գործութիւնը Հայոց պատմութեան, ընթաց-ն ուսումնասիրութիւն: Հատար Բ. 1932:
- ճԷԴ. Ալիմեան Հ. Ն., Դասական Հայերէն Է Վերե-նական Միթոսական Դպրոց: 1932:

